

Pap Károly feltámadása

„Már az éjszaka volt valami jel: három óraker fel kellett kelnem, s írtam egy kis cikket a Pap Károly új novellás könyvéről. (A könyv elragadott, s Pap Károlyt a legkülönb magyar zsidó írónak tekintem. Már régen, de ez az új könyve megerősített ebben a hitemben. Ez egy igen nagy író, s csodálatos, mennyire nem bír érvényesülni. A fajtája nem akar nagy író, hanem nagy hízelgőt. De meg vagyok győződve felőle, hogy ha összekötést tud kapni a világirodalom nagy zsidóival, akkor világszerte híres író és gazdag ember lesz belőle. A zsidóságnak a mazochista rétege fogja felfedezni.)”¹ Ezeket a sorokat Móricz Zsigmond írta a naplójába 1936-ban. Az odavetett feljegyzés minden szava lényegbevágó. Kora és az egyetemes magyar irodalom egyik legnagyobb prózaírója egyszerre minősítette Pap Károlyt nagy írónak és zsidó írónak – s ez nála nem esztétikai vagy szociológiai különbségtétel, hanem magától értetődő, természetes megállapítás: a jelenség hangsúlyos néven nevezése. Hátterében az áll, hogy ő már egy másik zsidó író, Komor András *Fischmann S. utódai* című regénye kapcsán írt egy szintén lelkesen befogadó cikket², amelyben kifejtette, hogy a zsidó írónak nem a keresztény társadalomábrázolás utánzásával kellene foglalkozniuk – amelyet nem vagy csak felületesen ismernek –, hanem épp ellenkezőleg: a zsidó világot lenne tanácsos az irodalom közegébe be- és felemelniük – éppen azért, mert azt ismerik anyanyelvi szinten, hiszen az a sajátjuk. A keresztény társadalmat pedig zsidó szemszögükből lenne érdemes ábrázolniuk – ahogy ők látják azt, illetve magát a viszonyt, amit a velük való együttélés jelent. A zsidó lét szociológiai vagy érzelmi valóságanyaga a nem zsidó társadalom számára még fehér folt – s éppen a zsidó írók hiteles ábrázolásában válhatna ez az univerzum az egyetemes magyar irodalom, s ezen túl is az egész társadalom tudatának és a közismeretnek a részévé. Móricz Zsigmond akkori felvetését heves ellenreakciók követték liberális oldalról. Ők e mögött a jóindulatú és logikus tanács

mögött kirekesztést sejtettek. Attól tartottak, hogy a zsidó írókat, gondolkodókat, művészeket egy meghatározott témakörre szeretnék korlátozni. Ez a bizonytalanság szülte szorongás és következménye, az agresszív vehemenciájú elfojtás magyarázza Pap Károly elutasítását, amire Móricz is utalt. A didergő magány egész életét jellemezte, s ebből 1945-ös mártírhalála óta sem sikerült kitörnie.

Az elutasítás vagy elhallgatás jelenségében az asszimiláns – vagy más elnevezéssel: *zsidó származású* (azaz: épp a származás elleplezésében érdekelt) – szellemi élet „tradicionális” stratégiája érhető tetten. Ez a harcmodor – a *soán* innen és túl – igyekszik a zsidó szellem öntörvényű s egy bizonyos színvonalat elérő megnyilvánulásait, mint kellemetlen létezőt, kitörölni a magyar szellemi élet térképéről. Merthogy ilyen nincs. Nem lehet. Ha ugyanis lenne, vagy lehetne, akkor a zsidóságból elkeseredetten távozni igyekvőket – feltételezték/feltételezik – oda-vissza lehetne utasítani, azaz: mintegy ismét a sárga csillag felvételére kötelezni.³ Tehát ne legyen zsidóként azonosítható kultúra. Persze, akkor más nemzeti identitással azonosítható kultúra is problematikussá válik: hiszen az azonosításra épp elegendő a nyelv, amelyen az adott kultúra megszólal. Tehát az azonosságot hordozó nyelv határozza meg az azonosságot, s nem magát a nyelvet alkotó történelmi, társadalmi, tájhoz kapcsolódó vagy társadalomban betöltött funkciókból eredő tapasztala-

2002-ben jelent meg az *Eretz Acheret* 3-as számában az a Pap Károly-esszé, amelynek ez az eredeti változata, s amelyet aztán a fordítóval (Miriam Neigerrel) közös munka eredményeként lerövidítettem. 2009-ben “The Resurrection of Azarel” címen angolul is megjelent, s olvasható az interneten. (<http://www.acheret.co.il/en/?cmd=articles.304&act=read&id=1956&print=1>)

A magyar eredeti változatot a *Holmi* és a *Forrás* folyóirat utasította vissza.

tok és „lelki” kondíciók. Érdemes idézni egy ilyen jellegű definíciós kísérletet, annál is inkább, mivel – ki is más? – Pap Károly példája hívta életre. Ez az igyekezet nem elhallgattatni kívánja őt, hanem csak „kihúzni a méregfogát”, azaz feloldani-elhomályosítani az író üzenetének vagy társadalomrajzának és -bírálatának az eredőit. S miután elszíntelenítéssel rejtette el előlünk a Pap Károlyhoz vezető ajtót, magát a Pap Károly-jelenség zárjához illő kulcsot is eldobja. A mozzanat azért tanulságos, mert belőle kimerevíthető az ideológiává érlelődő pillanat, amelyben az irodalmi szereplő (az író vagy a fikció hőse) azonosságát megfosztják poétikai vagy epikai funkciójától, ha zsidó. „Az *Azarel* az a regény, amelyet némely kritikusa (*megjelenésekor az összes* – K. J.) a magyar zsidóság első igazi regényének nevezett, torz elméletek hatására már-már a »híg-zsidóság« és a »mély-zsidóság« kategóriáit állítva fel, túlhangsúlyozván a csupasza téma jelentőségét és megfélekezvén arról, hogy ha tárgyát a zsidó gyerek és család életéből meríti is Pap Károly, a témát magyarul fogalmazza meg, és egyetemessé emeli.”⁴

Az úgynevezett hivatalos zsidó világ (szubkultúra) – lenyűgöző kontinuitással a *soá* után is – nem tűri, és nem támogatja a kritikus, azaz: igaz, s ezért művészi, zsidó szellemi létezését. A zsidó-

ság neológ feléről beszélünk. (Hiszen a zsidóságot soha nem lehet homogén csoportként kezelni, akkor sem, ha az ortodoxia kívül áll a szellemi diskurzuson.) Ugyanis az igazi kritika nem illethetett s ma sem illethet mást, mint a 19. és 20. század legaktuálisabb és legérzékenyebb „zsidókérdését”: az asszimilációt. Azt a zsidó vallás reformja, modernizálása során megmutatkozó irányt, tendenciát vagy trendet, amely egy következő fázisban oly törvényszerűen vezet el az önfeladó távozásig. A konfliktushelyzetet, amelybe a zsidóság került a modernitással történt találkozásánál. Más népeknek – így irodalmuknak is – alapproblémája a modernitással való sokszerű konfrontálódás, az „apák és fiúk” világának, útjának fájdalmas harca és szétválása – azonban ez a földrengés a zsidó népnél magának a népi, vallási azonossága feladásának vagy megtartásának a konfliktusává vált.

S hogy ez a Pap Károly képviselte asszimiláció-bírálat még a *soá* tapasztalatai után is mennyire érvényes, azt mi sem jelzi jobban, minthogy összes művét és azok korabeli kritikáit, vitáit tartalmazó hétkötetes kiadását (1998–2001) egyetlen – jobboldali – hírlapi cikk kivételével totális csönd fogadta. A magyar állam példátlan támogatásával közreadott millenniumi irodalmi gyorsfénykép-sorozatának eddig közreadott 156 kötetéből kikapart Pap Károly neve és műve – s mindazoké, akik életműüket vagy annak egy részét zsidóságból építették fel (pl. Kóbor Tamás, Komor András, Komlós Aladár). A Magyar Zsidó Múzeum 2000. évi millenniumi kiállításán, amely azzal az igénnyel szerveződött, hogy a magyar történelem legjelentősebb zsidóit bemutassa, a három legkiemelkedőbb modern magyar zsidó neve és fényképe – Pap Károlyé, Ámos Imréé és Komlós Aladáré – nem szerepelt.

Móricz Zsigmond félálomban lejegyzett sorai azonban – szinte prófétai módon – mégis igazzá váló álmot láttak előre.

Mert Pap Károly értő befogadása elkezdődött. Most.

•••

Ott és ahogyan Móricz feltételezte: olyan közegben, ahol a magyar zsidóság torz paradigmái, politikaivá silányuló meggondolásai nem érvényesülnek, kontinensnyi távolságban – az Amerikai Egyesült Államokban. Pap Károly legjelentősebb művének, az *Azarel* című regényének angol nyelvű változata (*Steerforth*, fordította: *Olcsváry Pál*) 2001 nyarának végén jelent meg, nem sokkal a szeptember 11-i katasztrófa előtt, amikor oly érthetően elterelődött a figyelem a kultúra felől.

Mindezek ellenére az *Azarel* néhány hónap alatt tucat kitűnő kritikát kapott: a könyvszakmai folyóiratokban (*Kirkus Reviews*, *Publishers Weekly*, *Library Journal*), zsidó fórumokon (*Forward*, *Jerusalem Report*, *Jerusalem Post*) vagy a nagy lapokban (*New York Times*, *Washington Post*, *Times Literary Supplement*, *Los Angeles Times* – itt a 2001. év legjobb külföldi szerzőtől megjelent „fiction”-jának választották). A recenzensek magától értetődő természetességgel helyezték a számukra újonnan felfedezett írótt Franz Kafka, Bruno Schulz, Iszaak Babel és a Singer-fivérek, Philip Roth, sőt Nabokov vagy Joyce mellé. Elég egy internetes keresőprogramba beírni *Károly Pap* nevét, s többszáz címet (találatot) kapunk.

Ki ez az író, ki ez a magyar és zsidó író? Aki most, 56 évvel a halála után, végre megérdemelt helyére kerülni látszik? S talán ezen keresztül – mint Márai Sándor esetében – a magyar irodalmi köztudatba is bejuthat? Bár ez még a példátlan siker esetén is kötve hihető. Hiszen a Márai képviselte polgári ethosz iránt megnőtt a kereslet a magyar rendszerváltás után, azonban a zsidó szellemiség létformái iránt megmutatkozó elutasításban csak a formák változtak, maga az elutasítás azonban megmaradt. Mindezt a világhírű és -sikerű, s persze Pap Károly [s a korábbi Szabó István] szintjét, elmélyültségét meg sem közelítő, a lehető legpopulárisabb nyelven tálalt *Sunshine* [*A napfény íze*] című film – egy magyar zsidó család öt generáción végigvonuló, szociológiailag hiteles filmposza – magyarországi fogadtatása is nyilvánvalóvá tette.⁵ A közönségsikerrel oly meghökentően ellentétes módon és hangon a zsidó származású intelligencia ingerülten kikérte magának a film narratíváját. Szemben az egész világgal, különösen az USA-ban tapasztalható lelkes érdeklődéssel, amellyel ezt az elbeszélést fogadták.

Mi az a különös téma, tapasztalat, igazság és hang, ami csak Pap Károlyé, amely életművében, mint megtörhetetlen gyémánt s mint folyamatosan ható, osztódó urániumrudacska, ma is aktuális? (Akárhányszor olvasom újra, egyre gazdagabb felismerésekkel ajándékoz meg.) Milyen tapasztalat, milyen ügy hívja ki vele az azonosulást vagy a heves elutasítást?

Pap Károly, sajnos, már nem kóstolhatja meg a világhír „napfényes ízét” s már nem lehet „gazdag” ezen a földön. De mi annál inkább gazdagodhatunk általa, ha belemélyedünk világába, ha be- és magunkba fogadjuk őt, mert jobbakká, igazabbakká válhatunk tőle, úgy, ahogy ő szeretne volna. Írókollégája, Móricz, aki ezt a külföldi sikert megjósolta neki, az ugyanazon az éjszakán

írott recenziójában bennünket, a jövő olvasóit, befogadóit is megszólított: „*Pap Károly olyan író, akinek a világ legjobbjai lehetnek csak az olvasói. Ha egyszer megtalálja az utat a nemzetközi kritika felé, akkor jön meg az ő ideje.*”⁶ A befogadás folyamatában sok még a feladat. Írásom (követve Móricz Zsigmond éjszakai elmélkedését) azt a célt tűzi ki maga elé, hogy ezt az „időt”, Pap Károly idejét, beteljesítse, vagy legalább közelebb hozza.

•••

Pap Károly 1897-ben született Sopronban, Polák Miksának, a város neológ rabbijának harmadik gyermekeként.

Ebben a szűk életrajzi adatokat tartalmazó mondatban szinte teljes egészében benne sűrűsödik, ha nem is a felelet, de az a kiindulópont, ami az író témáit és tragikus igazságait, sőt: írásainak a hangját meghatározza. Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Pap Károly zsidó író, amelyen ugyanazt értjük, amit Móricz Zsigmond: *olyan alkotót, aki életművének szinte egészét a zsidó azonosságból és annak problémáiból építette fel.* (Érdemes idemácsolni Móricz meghatározását a zsidó íróról, annál is inkább, mert egy definíciót nem lehetett mintául szolgáló jelenség nélkül megfogalmazni – s erre is Pap Károly adott, s csak ő adhatott alkalmat: „*Témaköre alapján véve a zsidóság legmélyebb gyökerű problémáira vonatkozik. A zsidó származású írók közül az egyetlen, aki tökéletesen és maradék nélkül levonta sorsának azt a következményét, hogy zsidónak született, hogy egész lény a zsidóságból származik, s ezért valószínűleg fanatikusa ennek a zsidó életnek, zsidó történelmi fejlődéskutatásnak és zsidó pszichének. Soba nem fordul elő, hogy zsidó problémát idegen milióbe helyezzen, zsidó szereplőinek idegen nevet adjon, és saját magát csak egy kijelentés erejéig is másnak mutassa vagy jelezze, mint eredeti valóságos zsidónak.*”) (PKM 4/491.)

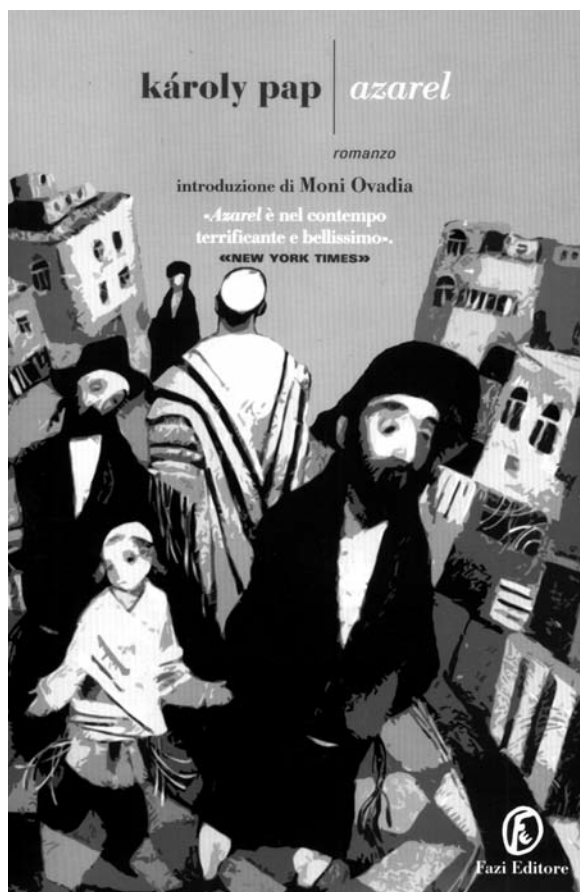
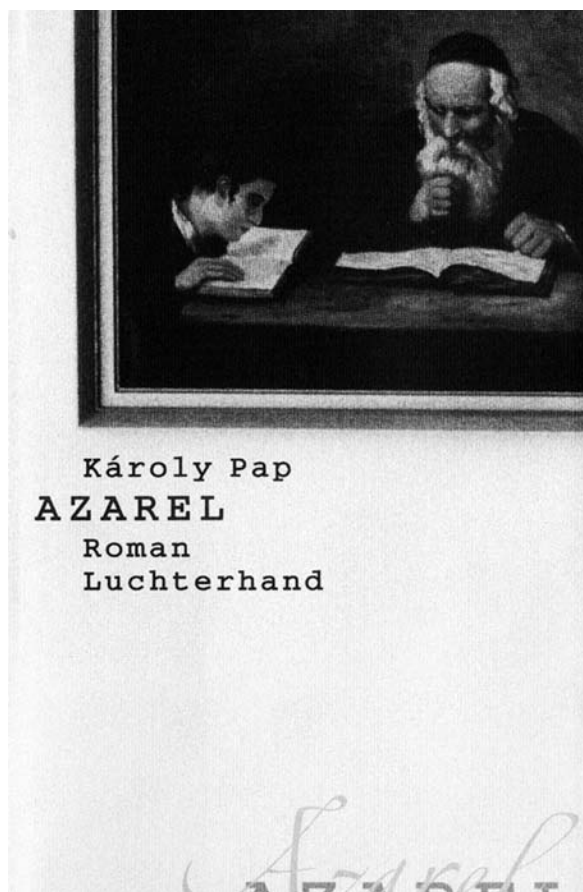
Sopron, Magyarország legnyugatibb s legnyugatiasabb kultúrájú városa (alig 40 kilométernyire fekszik Bécstől), az egyik legrégebbi magyar hitközség működött itt, amely a középkorban Buda és Pozsony mellett a legjelentősebb szerepet vitte a Magyar Királyság életében, s így a középkori magyar zsidóságéban is. (Két, nemrégén feltárt és restaurált gótikus zsinagógája ma is hirdeti az egykori nagyság emlékét.) A 150 éves török uralommal megszűnt a magyar zsidó jelenlét folyamatossága. A zsidók csak 1840-ben telepedtek meg újra Sopronban. Mégpedig a környék javarészt Alsó-Ausztriához tartozó helységeiből, az úgynevezett *kehila sevából*, a hét hitközségből, ahová 1526, a középkori magyar államiság megszűnése után a magyar zsidók egy része elmene-

kült s az Esterházy hercegi birtokokon telepedett le. Tehát ama kevés – kb. 250 családra becsült – zsidók egy része, akik valóban 1000 éves folyamatos magyarországi létre tekinthetnek vissza. Egy ilyen családban s egy ilyen nyugat-magyarországi faluban (Beleden, amely mind az *Azarel* első részében, mind számos novellában szerepel kezdőbetűje révén) született (1868-ban) Pap Károly apja, Dr. Pollák Miksa.⁷ Ő a Sopronban újra megtelepült zsidók első rabbija, 1894-ben választották meg és iktatták be hivatalába. Ugyanis a hitközség tagjai közel fél évszázadig nem tudtak megegyezni a rabbi személye felől abban a korszakban, amikor a magyar hitközségek életét az emancipációval megnyíló lehetőségek fenekestől felkavarták és végzetesen megosztották – az *Azarel* szóhasználatával: „új- és óhitűekre”. S noha a fő trend neológ–ortodox megosztásról tud, s ez tükröződik az *Azarel*-ben is, de az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy a soproni hitközség, amelynek az élén Pap Károly apja állt, a *status quo* irányzatához tartozott: a nagy szakadás következtében beállt harmadik, a legkisebb ághoz, amely egyik irányzathoz sem kívánt csatlakozni. Tehát mindenképp egy „fontolva haladóbb”, tradicionálisabb hitközséget kell elképzelni, mint a neológokét. Mi sem jellemzőbb a kurta és vékony magyar zsidó történelemre, mint az a tény, hogy a középkort követő hosszú pauza után újraeledő hitközségnek nemcsak az első, de az utolsó rabbija is Pollák Miksa volt. Ugyanis, akárcsak a fia, ő is, az egész családjával (az *Azarel* szereplőivel), szintén német koncentrációs táborban végezte az életét – aggastyán korában a közösségével együtt Auschwitzba deportálták.

Pollák Miksa 1883 és 1893 között az Országos Rabbiképző Intézetben tanult (egy év berlini tanulóévet leszámítva, ahol a Berlini Zsidó Teológiai Főiskolán hallgatott két szemesztert), abban a szellemi műhelyben, amely Magyarországon a legnagyobb hatással „vezényelte le” a mendelszohni *haszkalát* (zsidó felvilágosodást) német mintára és közvetítéssel, azaz: a zsidó vallás megreformálását és a modernitás követelményeihez igazítását. E folyamat során – többek között – a zsidó vallásból, a mindennapi életet átszövő szokásrendszerből magas színvonalú tudományt (a zsidóságtudományt) desztilláltak. (Valaha Budapest számított a zsidóságtudomány egyik legerősebb központjának – itt alkotott és nevelte fel az egész világba innen szétrajzó tudósokat, rabbikat Kaufmann Dávid, Bacher Vilmos, Goldziher Ignác, Blau Lajos és mások.⁸) Ez a szellemi műhely azt a követendő mintát adta a növendékeinek, hogy

a közösség szellemi életének vezetésén kívül műveljenek tudományt (történelmet, irodalmat, folkloort, teológiát) s vegyenek részt az adott környezet (város, megye, ország) kulturális és társadalmi életében. Sőt: azt is hagyományt teremtő útravalóul adta, hogy a közös örökséghez, a Bibliához kapcsolódó tudomány révén teremtsenek hidat a zsidó és a keresztény kultúra között. Azonban bármennyire a zsidó modernizmus fellegrájának számított a budapesti Országos Rabbiszeminárium, legjobb tanárai és legjobb tanítványai kivétel nélkül az ortodoxiából, a jesívák népéből jöttek, ahol a *Biblia* és a *Talmud* nyelvét és világát, a zsidó szokásokat már gyerekkorban anyatejként és anyanyelvként szívták magukba – s erre a kívülről szinte elsajátíthatatlan ismeretanyagra épültek rá a modern tudományok és módszereik. (Az intézet növendékeinek bölcsészdoktori címet is szerezniük kellett az állami egyetemen a rabbi diplomájuk mellé.) Pollák Miksa ennek az intézetnek nemcsak nevelte volt, hanem az intézet szellemének egyik legkitűnőbb beteljesítője is. Történelmi tevékenysége során két könyvben is megírta a soproni és az alsó-ausztriai zsidók történetét, a magyar zsidó történelemírás (különösen a középkort tárgyaló) alapmunkáit,⁹ valamint a magyar irodalom összefüggéseit kutatta a Bibliával. E témáról több monográfiát is írt, többek között Arany János, Tompa Mihály és Madách Imre életművének bibliai vonatkozásairól.¹⁰ Rendszeres szerzője volt több magyar és német zsidó szakfolyóiratnak, s még kora legnagyobb zsidó tudományos vállalkozása, a *Jewish Encyclopaedia* is munkatársául hívta. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.

Ez a nem mindennapi teljesítményt felmutató apa a központi figurája a fiú, Pap Károly műveinek. A névválasztás is milyen sokatmondó: a pap (priest) egyházi funkciót ellátó keresztény lelkipásztort jelent – ebben az általános formájában, ez lehet katolikus is, református is. A magyar irodalmi nyelvben – ez tudtommal egyedülálló jelenség –, legkiváltképp írónkéban ez a pap lehet zsidó pap, a zsinagóga („zsidó templom”) papja is, azaz a rabbi, s a magyar Biblia-fordítások ezen a néven nevezik a Szentély papjait: a papok rendjét, a kohánitákat is. (Ez a pap szó szinte lefordíthatatlan, akár a magyar templom szó is – amely szintén csak magyarul lehet zsinagóga egy jelző révén. A magyar nyelvnek ez a hajlékonysága próbára is tette az *Azarel* angol és héber fordítóját.) Pap Károlynál – a „zsidó pap” fiánál (az *Azarel* nyelve így nevezi, s nem „rabbi”-nak, azaz: tanítónak) – a névválasztás az írói hivatással és

Az Azarel német és olasz kiadása

annak funkciójával történő azonosulást jelenti. A zsidó szellemnek elkötelezett szolgálatot, amelyet – az apjával szemben – *belyre kíván állítani*. (Minden név egy sors, vagy maguk a nevek hívják ki viselőik sorsát.) Ugyanis a főműben, az *Azarel*-ben s az ahhoz kapcsolódó novellákban nem az apa (személye és hivatása, „mestersége”) a központi figura, hanem benne megtestesítve mindaz, amit képvisel abban a döntő jelentőségű „végzetes szakadásban”, amely a magyar zsidóságot konfrontálta a modernitással s amely egyedül a magyar zsidóságban okozott máig kiheverhetetlen teljes elszakadást. (A „végzetes szakadás” Jakov Katz kifejezése, aki e szakítás történetének szentelte utolsó, hosszú és eredményes pályája egyik legfontosabb könyvét.¹¹) Míg kortársánál, Franz Kafkánál (vagy Freudnál) az Apa mitikussá növelt személyisége az elnyomatás és az ellene kirobbanó vagy elfojtott lázadás forrása, addig Pap Károlynál épp az ellenkező folyamat játszódik le: a fiú számára az Apa *kicsisége* nyomasztó elviselhetetlenül. A természetlenül praktikus, a környezethez dörgölőző eltávolodás útja a hagyományos zsidó életformától és szellemtől – azaz a gettóból

kitörő nagy ugrás, vagy „fejlődés”, amit az apa nemzedéke modernnek hitt. Pap Károly éles, velejéig ható analízissal és kritikával szedte szét a zsidó vallásból tudományt, megszokást, eredeti tartalmától kiürült életformába „fejlődő” neológ életfelfogást. Ez a prófétai elhivatottság és harag (és hangvétele) a legjellemzőbb a témáira – legyen az regény, novella, dráma vagy esszé. Ezt az üzenetet artikulálni: ez az ő elhivatása, erre született, mint legközelebbi „irodalmi” rokonai, a próféták.

Az ilyesfajta, az apák „előrelépésével”, „szekularizálódásával” szemben az eredet értékvilágát visszaperlő, csalódott vagy nosztalgikus lázadást jól ismeri nemcsak az irodalom, hanem a társadalom története is. Ez a forrása (Moses Hesstől és Karl Marxtól kezdve, hogy már a kezdeteknél is az eltérő pályákra és következtetésekre utaljunk) nem egy zsidó nemzedék szocialista, kommunista („univerzalista”) fordulatának – különösen Magyarországon, ahol az 1918/1919-es forradalmaknak, majd alacsonyabb szinten, de annál gyalázatosabb eredménnyel, az 1945/49-es hatalomátvételnek és az 1956-ig tartó sztálini korszaknak is ez a szekularizált és univerzalizált Messiást kere-

ső nemzedék volt a fő intellektuális motorja. Pap Károly – ritka kivételként – mentes volt ettől a ma már világosan látható végzetes eltévelyedéstől. (Zseniális kortársához és barátjához, József Attilához hasonlóan tudta és leírta már – leghangsúlyosabban a *Zsidó sebek és bűnök*ben a harmincas évek közepén, *hogya a kommunizmus és a fasizmus egygyökerűek.*)¹² Őt a múltnak egy olyan mély emléke és értékrendszere határozta meg, amely belül maradt a zsidóságon. S mert a zsidóság legalapvetőbb értékeit kereste, és azokhoz „asszimilálódott” (Mózes alakjához és törvényeihez, a próféták harcához és poéziséhez), eljutott az igazi univerzalizmusig (ami korántsem egyenlő az internacionalizmussal, vagy ahogy ma mondánánk: a globalizmussal), azaz az emberi civilizáció alapkérdéseire. Ez a kulcsa a zsenialitásának (nem szégyellem leírni vele kapcsolatban az elkopotott jelzöt, ami minden 100 évben csak egykét írónak járna ki), és persze Mont Blanc-magányának is.

Ahogy megsemmisítő kegyetlenséggel ostorozta az önfeladó neológiát, ugyanolyan kérlelhetetlenül elvetette a merev és élettelen vallási törvények jármában görnyedő ortodox világot – a gettó elsatnyító szellemét és formalizmusát. Ebben a magányos emelkedettségben a legtermészetesebb szellemi kincse és társa a *Biblia* lett és maradt. Semmilyen más „irodalmi” hatás nem mutatható ki művein, egyetlen „mesterre” sem hivatkozik – ugyanakkor a nyelve, ez a gyönyörű magyarságú nyelv egy ritmusra dobban, zendül a Biblia nyelvével – s egyetlen más magyar íróéhoz sem hasonlítható. Ez a tiszta forrás és a vele való közvetlen, tehát közvetítés nélküli azonosulás elvezette őt a szellemi és poétikai csúcscig, és kivezette őt a saját korából, hogy a saját korát a legmagasabbról és a legmélyebbről szemlélhesse. Abba a korba, ahol a Biblia narratívája megszakadt. S ahol a zsidó nép először szembesült az „internacionalizálódó” apokalipszissal, amely az egész emberi nem és civilizáció alapkonfliktusait is magában hordozta. Ennek a narratívának a legemblemikusabb alakja – a próféták forradalmi láncolatán keresztül – a názáreti Jézus volt. S ezért mi sem természetesebb, minthogy Pap Károlyt az ő alakja foglalkoztassa a leginkább. (Persze nem a keresztény üdvtörténet figurájáé.) Számára az Újtestamentum narratívája, Jézus parabolisztikus észjárása és poézisa kontinuos volt az Ótestamentum prófétáival: az egyetlen szellemi mozgalommal, amellyel azonosulni tudott. (Az Újszövetség valamennyi irata és a Jézusnak tulajdonított beszé-

dek, mint azt David Flusser kimutatta,¹³ a midrásokból s a gazdag rabbinikus és apokrif irodalomból táplálkoztak.) Pap Károly, a művész számára ez az evidens azonosság nemcsak történelmi és gondolati, hanem stiláris mintát – nyelvet, a Biblia kifejlesztette költői fordulatokat, hanghordozást – is nyújtott. (Ő ugyanis a Bibliát nem fordításokból ismerte, hanem eredeti héber nyelven. Paptól is fennmaradt egy csodálatos *haggada*-részlet fordítás.¹⁴ Apja az egyik legnépszerűbb, ma is használatos imakönyv összeállítója és fordítója volt. A nem létező Pap Károly-kutatás egyik kiinduló pontjának kellene legyen e műveltséganyag feltárása, amely a műveit is meghatározta. Egy kollégái többségénél is műveltebb modern rabbi könyvtáráról lehetnek fogalmaink, s azokról a folyóiratokról, évkönyvekről is amelyek a Pollák házhoz jártak, s amelyeket a fiú is minden bizonytal olvasott. Az apa érdeklődésének megfelelően a zsidó „diskurzus” mellett a magyar reformkor irodalma is szerepelt a könyvtárban. Minderre azért lényeges felhívni a figyelmet, mert a lánglelkű, költői magasságokba szárnyaló vagy homályos mítoszokba leereszkedő író közhelyes portréja – amelyet az őt tárgyaló irodalomtörténészek vállveregető fölényeskedéssel „megbocsátanak” neki – mögött (helyett) egy feltárandó, mély s mélyen elsajátított, majd egy más közegben, valóban a költői szférába homogenizált tudás áll. Az *Azarel* Jeremia apót tárgyaló fejezete a magyar zsidóság 100 (sőt, a német zsidóság 200) éves vitáját sűríti össze s viszi végig az egész regegyen. A középkori vagy annál is régebbi zsidó létezési forma konfliktusát a modernitással: a társadalmi és kulturális emancipációnak azt a következményét, amely a zsidó azonosság megszűnésével, fölszívódásával fenyegetett, s ami végül is egyedül Magyarországon „egyházszakadással” járt. Erről szólt – pro és kontra – az összes, a századforduló körül indult tudományos, irodalmi vagy politikai zsidó folyóirat, szinte ennek a vitának az artikulálására alakultak. (*Magyar Zsidó Szemle, IMIT Évkönyvek, Múlt és Jövő, Egyenlőség, Zsidó Szemle*) A *Zsidó sebek és bűnök* első része, mely művet a leginkább vízióknak szoktak beállítani s költői erőit dicsérni (létezik-e költészet megalapozó igazság nélkül?), az alig több, mint 30-40 oldal az egyetemes zsidó történelemnek nemcsak az alapos ismeretéről tanúskodik, hanem e roppant szakismeretnek a valóban víziószerű felépítéséről is. Hasonló „víz alatti jéghegy”, elsajátított tudás fekszik a magyar történelem értelmezésének felszíne alatt. És persze a Szekfű

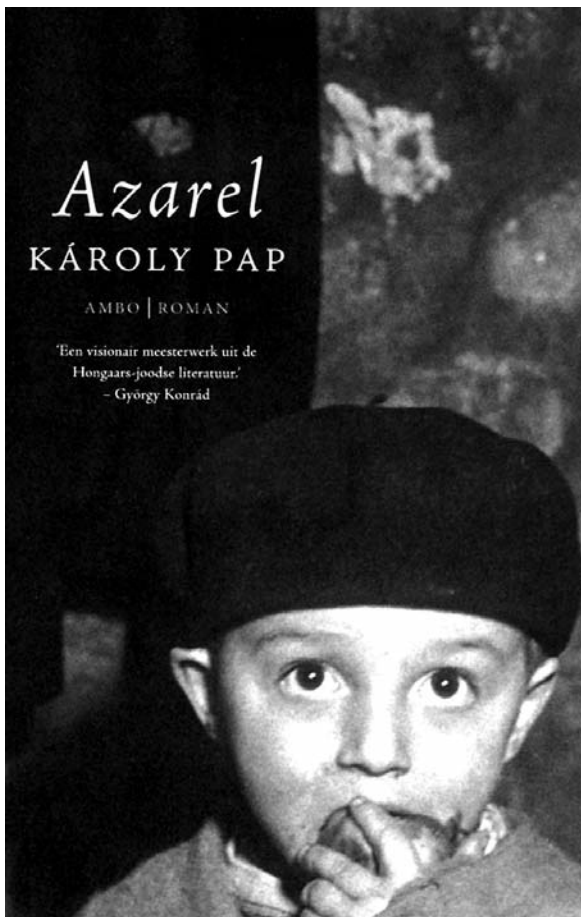

Gyula, Németh László, s mögöttük Széchenyi István, írásainak és szerepüknek az értékelése. A *Zsidó sebek és bűnök*nek csak erre az egy megfigyelésre vagy konklúziójára alapozva monográfiákat lehetne (s kellene is) írni: „A törzsjelű magyarság gyakran úgy volt ellene a reformoknak, hogy kisebb képességű tagjai révén volt mellette, míg kitűnőbb képviselőivel inkább a reformokkal szemben foglalt állást. Éppen legkiválóbb képviselőiben (Széchenyi) gyakran úgy testesítette meg egyszerre mind a két lehetőséget, hogy ezek egymást megsemmisítve, tehetetlenséggel vagy öngyilkossággal végződtek, s így végeredményben az egész nemzet kárára voltak. ... Hogy egészíti ki ezt a képet a beolvadó? Kitűnőbb képességű tagjaival leggyakrabban a reformmozgalmak mellett találjuk őket...” Hiszen ebben a megfigyelésben (és igazságban) az egész „rendszerátalakítás” után az ismét eredeti, évszázadok meghatározta kerékvágásba visszatérő magyar–zsidó együttélési paradigma is bennesűrűsödik, s amellyel – a *soá* tapasztalata ide vagy oda – Pap Károlyon kívül nem mert senki szembenézni. Itt is érvényesült a társadalomnak vagy egy meghatározó részének, ha nem bűnbakot, de akkor bolondot képző védekező mechanizmusa.

A *soát* (a „zsidók ellen vívott háborút” – Lucy S. Dawidowicz kifejezése) közvetlenül megelőző évek, Pap Károly alkotói periódusának a kora, összeért azzal a katasztrófát előre látó és érző korról – Jézuséval –, amely a zsidó népet kis híján megsemmisítette és szétszórta a száműzetésbe. Pap Károly (a Názáretihez oly hasonlóan rövid) élete és műve felfűzhető azokra a problémákra, amelyek Jézust is foglalkoztatták: Hogyan vezethető vissza a zsidó nép saját maga lényegétől elidegenedett erkölcsi és szellemi „fejlődése” – vagy egy más nézőpontból: a környező népekhez vagy a nagyhatalmak kultúrájához és politikájához történő önfeladó *asszimilációja* ellenére – az eredeti, tiszta zsidó szellemiséghez, ahhoz, amely a sivatagi vándorlásban kitermelte magából az egyistenhitet.

És az önmegőrzéssel párhuzamban: hogyan kerülhető el a zsidó nép fizikai, vagy erkölcsi pusztulása?

A zsidóság sorsa miért van összekötve az egész világ állapotával? A messiási korról, amely „betöltve a törvényt” a mózesi törvényekhez asszimilálja a világot (ez volt a názáreti és eredeti köve-

Az Azarel holland kiadása

tői valódi programja), hogy benne a zsidó zsidó maradjon ahelyett, hogy a barbár világ asszimilálja magához.

Ez a kérdéskomplexum, ez a küzdelem a zsidó-keresztény civilizáció történetének az alapja. Pap Károly ezt világosan felismerte, ahogy egyik utolsó írásában, az 1940-ben megjelent *A jótékonyágról*¹⁵ című parabolájában írja – rabbi Chanan szájába adva a tanítást: „...S ha akkor lesznek közöttünk, akik oly tüzet gyújtanak a szíveinkben, hogy elég azon minden szenvedés, és szívesen adjuk oda életünket Isten nevében egy egységesebb és közelebbi emberiségért – és ez lesz a valódi jótékonyág, az egyetlen.

– Úgy hát a Messiásra gondolsz? – kérdezték a tanítványok.

– Valóban – felelte a rabbi –, de nem egyre, hanem ezerre és ezerre, annyira, hogy elég legyen az egész föld kerekének. Mert egy volt már, és tíz is volt már. De mindez kevés volt. Mert azóta ugyancsak megnőtt a földkerekség, és rajta az emberiség minden nyavalyája igen megsokasodott.”

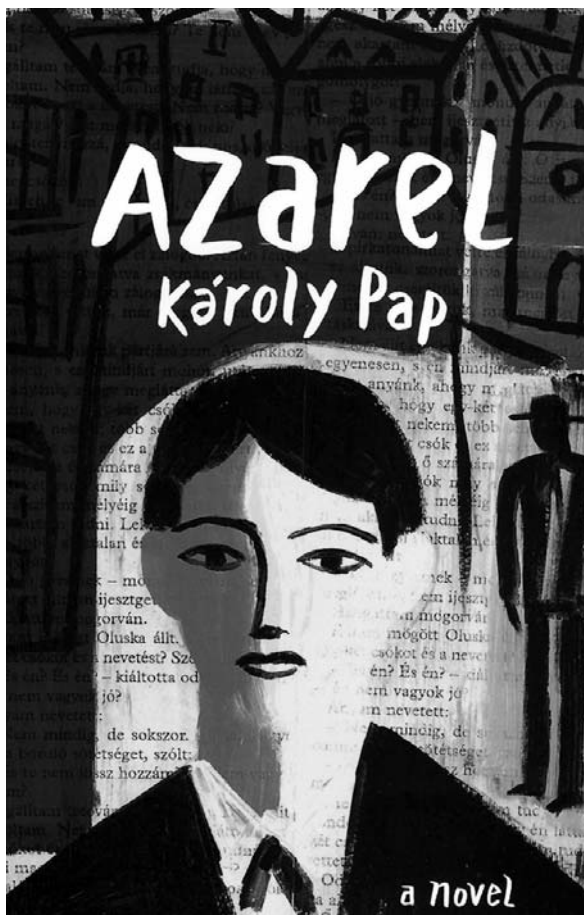
Pap Károly a soproni rabbiházban nőtt fel, az I. világháború kitörése éppen az érettségire történő felkészülés közben érte. Gyorsított vizsgát kért, hogy önkéntes tisztként vonulhasson be az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregébe, majd a hadszíntérre. Apja – akár bátyja esetében – szeretne volna elintézni kisebbik fia felmentését is, de őt a szülői háztól való elszakadás vágya a frontra hajtotta.

A kurta magyar–zsidó együttélés során az első világháborús zsidó részvétel érzékeny, s mint megannyi idetartozó kérdéskör, kibeszéletlen mozzanat ez is. Már a háború alatt, de különösen az összeomlás után a zsidókat azzal vádolták, hogy kihúzták magukat a katonáskodásból, s ehelyett inkább a hadiszállításokból s egyéb üzletekből nyerhető haszonnal törődtek, nem pedig a haza védelmével. Leszámítva a tényt, hogy az I. világháborút semmiképpen nem lehetett magyar (akár az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen népe, tagja) részéről honvédő háborúnak nevezni, s ezért nem is lehetett vele könnyen azonosulni – a zsidók többsége nemhogy kibújt volna alóla, épp ellenkezőleg: itt szerették volna bizonyítani, hogy érdemesek az alig két évtizede (1895-ben) igen keservesen (a parlamentben több évi huzavona után egyfős szavazattöbbséggel) megszerzett jogegyenlőségükre, s ezt a – teljes joggal – bizonytalannak érzett pozíciójukat megerősítendő, versenyt igyekeztek halni és sebesülni a frontokon. Mintegy újabb (mert az 1848/49-es szabadságharcban történt részvételük is ennek tekinthető) vérszerződéssel, drámai közös élmennyel bebetonozni a reformkor hajnalától tartó gazdasági és jogi küzdelmeik eredményét. Mindezt az elkábító, piros-fehér-zöld lózungoktól harsogó neológ zsidóság sajtójának a csinnadrattája kísérte és biztatta.

A még szinte gyerek Pap Károly lázadás-gesztusa is ebből a sorsválasztásból fakadt. De nem a korezme és -hangulat diktálta törleszkedésből („mi is vagyunk legalább olyan magyarok...”), hanem abból a szükségletből, hogy a halálközelségben megmérje önmagát. Ő a gyávaságot, a zsidó gyávaságot akarta legyőzni. Azaz az előítéletet, amely a fegyverviseléshez évszázadokig nem jutott zsidóságot körülvette. (Pap Károlyné visszaemlékezése szerint az háborította fel s az hajtotta ki a frontra, hogy a gazdag soproni zsidók elintézték felmentésüket.)¹⁶ A századelő a zsidó sportegyesületek alapításának kora is – ugyanis a törvényileg befogadott zsidóknak keresztény

sportklubokban nem volt módja a testüket fejleszteni. A kor diskurzusa hangos volt a zsidók párbajképességéről szóló vitáktól s botrányoktól.¹⁷ A lázadás az apai képmutatásnak is szólt, amely szívesen azonosult a koreszmékkel, ha a vallási hagyományok feloldásával, a mindennapi életben előny szerzésével, vagy „kóveddal”, külsődleges vagy megszervezett, megvásárolt megbecsüléssel járt, azonban ugyanezeket az előnyöket a saját gyávasága kompenzálására is felhasználta. (A neológok által megvetett ortodoxoknak volt erejük és bátorságuk nem azonosulni a gazdanépeik háborúival.) Pap Károly nem a külvilág (a magyar világ), de saját maga számára szerette volna feloldani ezt a hamis és ellentmondásos helyzetet.

Az I. világháború befejezését követően szinte valamennyi vesztes országban – épp ott, ahol harminc évvel később a holokauszt fogja a maga rettenetes pusztítását elvégezni – Németországban, Ausztriában, Oroszország európai részén és Magyarországon – baloldali és kommunista forradalmak söpörtek végig, párhuzamosan az elve-

Az amerikai Azarel

szített háború és a terület- s pozíció-csökkenés sokkjával. Ezekben a forradalmakban meghatározó szerepet vittek a zsidók, illetve a zsidóknak egy jól körülírt vagy körülírható rétege. Ezt a tényt a magyar történelemtudomány és a publicisztika alaposan feltárta, s ha tehette – a két háború között vagy az 1989-es fordulat után –, kiemelte vagy túlhangsúlyozta. Ennek nyomán a köztudat vagy a közgondolkodás is magába szorította, közhellyé homogenizálta ezt az úgynevezett igazságot vagy tényt. (Szekfű Gyulától Jászi Oszkárig, hogy a két legrepresentatívabb kritikust említsük. Jászi, korántsem paradox módon, alaposan túltett ellenlábásán, ez már Szekfűnek is sok volt, mint a *Három nemzedék* ötödik kiadásának egy elegáns lábjegyzetében szóvá is tette.) A holokausztot előkészítő félfasiszta, határozottan antiszemita jellegű rezsimnek legitimitásnak ez a zsidó részvétel jelentős argumentációt és legitimitációt adott. A forradalmakban való zsidó részvétel okainak és eredőinek, valamint azok interpretálásának is kialakultak a maguk tudós sémái, mint a vallástól történő, neológián keresztül vezető eltávolodás, a szekularizálódás és az asszimiláció párhuzamos, egymást kiegészítő folyamatai vagy a zsidó messianizmusnak a materiális és univerzális megváltásba, a kommunizmusba történő átlényegülése. Amiről azonban – oly jellemző módon – hallgat a kutatás, s nyomán a köztudat, az olyan meghatározó tapasztalat, amely néhány évvel korábbi eredetű s kézzelfoghatóbb.

Az I. világháború frontjain, majd fogolytáborokban kialakult zsidó–nem zsidó koegzisztencia, illetőleg annak tökéletes hiánya.

Európának ezen az – I. világháborúban vesztes – felén a zsidó emancipáció csak a 19. század utolsó harmadában zajlott le – a jogalkotás szintjén. (Magyarországon 1895-ben.) Tehát egy absztrakt fórumon, egy (még nem létező, de ideálisnak beállított) mintakövetést előíró szférában, s nem a mindennapi élet vagy a kultúra terepén, amely például az általános választójog s más demokratikus intézmények hiánya folytán még kevésbé tükrözte a társadalom ítéletét vagy befogadókészségét. Ennek az absztrakt és valóságos „médiumnak” vagy valóságnak a távolságára a lövészárcok és a hadifogolytáborok összezárt világa figyelmeztetett. Az I. világháborúban zsidók és nem zsidók először kerültek „közös”, valójában gettófalakkal egymástól hermetikusan elzárt történelmük során huzamosabb időre azonos fizikai térbe (sorba) s egy önmagában is megosztó helyzetbe: nevezetesen, hogy a nemzet vagy a Birodalom érdekét szolgálja-e a háború: a nap mint

nap a saját bőrükön átélt apokalipszis, amellyel a modern hadviselés következtében először találkozott az emberiség. A mély ellentét nyomai a felszínen onnan is érzékelhetők voltak, hogy a zsidók a háború közben és után elkeseredetten bizonygatták a lelkesedésüket, hazaszeretetüket, vitézségüket, ami arra enged következtetni, hogy mindezt, zsidó voltuk okán, vehemens módon kétségbe vonták. A kényszerű összezártságban felszínre jöttek, vagy még föl is nagyították azok az eltérő történelmi tapasztalatok, élmények, az azonosulási pontok körül kikristályosodott kulturális értékek, viselkedésminták s főleg a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepekben megmutatkozó eltérések, amelyek a zsidókat és nem zsidókat – mint a háborúzó feleket a lövészárkok s a közöttük húzóó életveszélyes senkiföldje – élesen elválasztották egymástól. „A magyarországi zsidók, akik németül beszéltek, a hadseregben a többi nemzetiséggel szemben, elsősorban a magyarokkal szemben komoly előnnyel indultak, értelmi képességeiknél fogva használhatók voltak az alacsonyabb egységek adminisztratív teendőinek ellátására, ami azt eredményezte, hogy különösen a hadsereg magyar részében a számvevő őrmesterek zsidók voltak, a hadseregben mindhárom apai nagybátyám ezt a funkciót töltötte be. De ez nem volt kivétel, és nem volt véletlen, hogy Kohn Samu számvevő őrmester báró Hazai Samu vezérezredesként halt meg, miután a magyar tisztképző főiskola, a Ludovika Akadémia parancsnoka, majd hadügyminiszter volt, és a világháború folyamán, miután ő akadályozta meg az oroszok Magyarországra való betörését, a Monarchia legnagyobb katonai kitiüntetését kapta meg, melynek az egész hadseregben egyetlen tulajdonosa volt. Az első világháború idején az osztrák–magyar hadseregben a zsidó számvevő őrmesterek és a kereskedőkből, ügyvédek, tisztviselőkből lett tartalékos tisztek összehasonlíthatatlanul jobban szerepeltek, mint az uralkodórétegből származó hivatásos tisztek. Báró Hazai fiát arisztokrata tisztársai társadalmi bojkott alá vették, mert vezérkari tiszt létére önként jelentkezett frontszolgálatra – ahol el is esett. Húsz évvel az első világháború befejezése után a zsidótörvények megalkotásánál elvi okoknál fogva bizonyos kivételeket akartak háborús kitiüntetéssel rendelkező zsidóknak adni, hogy ezzel is bizonyítsák, hogy e törvények nem a »hazafias« zsidók ellen irányulnak, de ez komoly nehézséget okozott, mert olyan nagy tömegű zsidó rendelkezett vitézséget kapott háborús kitiüntetésekkel, hogy a kivételeket abszurd módon kellett restringálni, ezért olyan kitiüntetésekhez kötötték a kivételeket, amelyekkel még hivatásos tiszt is kevés rendelkezett, s még így is meglepetést okozott, hogy a »gyáva« és »hazafiatlan hadiszállító« zsidóknak milyen nagy száma tüntette ki magát a há-

borúban, mégpedig a fronton.” – írja egy visszaemlékezés.¹⁸ Egy, közvetlen a proletárdiktatúra után írott – borítóján még a román cenzúra engedélyét viselő – cionista pamflet közvetlen élményként állapítja meg a tényt: „A béke utolsó éveiben keveset beszéltek Magyarországon zsidókérdésről. Úgy látszott, hogy a magyar nemzetnek teljesen sikerült ezt az oly nehéz problémát megoldani. A megoldás formája a »zsidóság a magyar nemzet egyik felekezete« jelszavában nyilvánult meg s általánossá vált a meggyőződés, hogy a zsidóság beolvadása teljes befejezést nyert és hogy felekezeti különállása a katolikus, protestáns vagy egyéb felekezetek különállásával bír. ... A háború azonban nagy változást hozott létre úgy a zsidókérdés nyilvánulási formájában, mint ennek megítélésében. A zsidóság és a keresztény társadalom nagy tömegeinek módjuk és alkalmuk nyílt empirikus módon meglátni és megtanulni Orosz-Lengyelországban és Galíciában – ahol a háború legvéresebb csatái zajlottak le – hogy a zsidóság több, mint egy felekezet, hogy ezt az álláspontot az orosz fogság magányában pedig alkalmuk volt folytatni tapasztalati tanulmányaikat. A volt Osztrák–Magyar Monarchia és Németország minden nemzetisége képviselve volt a fogolytáborban, ahol a keresztény magyar hadifoglyok és a zsidó foglyok között mind feszültebbé vált a viszony... A természetes szolidaritás helyett, melynek az összes hadifoglyok között fent kellett volna állnia, elhűgülés, sőt ellenségeskedés kapott lábra a zsidó és nem zsidó magyarországi hadifoglyok között, és ez a helyzet kimélyítette azokat a tapasztalatokat, amelyeket a zsidókérdés tekintetében a zsidó és nem zsidó magyarországi katonák a zsidóktól oly nagy számban lakott keleti frontokon szereztek.”¹⁹

Tehát egy – talán még elvégezhető – kutatás kideríthetne, megvilágíthatna egy újabb lényeges elemet a forradalmakban való zsidó részvételt illetően. Nevezetesen azt, hogy aki ott megfordult, mégpedig majd minden hadköteles férfi megfordult ott, rádöbbenhetett arra, hogy az asszimiláció illúzió, sőt: az összezártságban egy olyan indulati anyaggal szembesülhetett, amivel még az emancipáció előtti korszakban sem. S minden bizonytalansággal ez a keserves rádöbbenés mozdított el a bolsevik messianizmus vagy a cionizmus irányába – amely az apokalipszisben ráadásként megtagasztalt zsidógyűlöletet valamilyen megváltás hajnalhasadásának látta vagy szerette volna látni (vagy láttatni).

Hasonlóképpen szembesült ezzel az új ismerettel, érzéssel a másik oldal is, noha helyzetéből adódóan nagyobb türelemmel. Nem véletlen a tény, hogy az irodalomban is e kataklizma után jelenik meg a kifejezetten antiszemita vagy idegenkedő zsidókhoz való viszony. Eltérő skálán

Szabó Dezső *Az elsodort falujától* Babits Mihály *Timár Virgöl* fiáig.

Az I. világháborúban szerzett tapasztalat tehát egy igen meghatározó szociálpszichológiai helyzetben mutatta ki, *hogy a zsidók befogadása nem történt meg*. Nem rendelkezik elegendő érzelmi töltéssel, hogy egy erős negatív kudarcélményt közösen, egységes entitásként viseljenek el.

Nemcsak bolsevik forradalmárok, de cionisták is jöttek vissza a frontokról vagy a hadifogságból, vagy mentek egyenesen Palesztinába – azaz Cionba, amely politikai értelemben (a Balfour-nyilatkozattal), szintén az I. világháború terméke. Ilyen katona (tartalékos tiszt) volt a (Kova-Feuerstein Albertből) Avigdor Hameirivé váló költő is, Ady Endre barátja²⁰ s egyik korai híve és fordítója is, akinek regénye a *HaSigaon Hagadol* (magyarul *A nagy örület*)²¹ ezt a fent említett tapasztalatot zsidó szemüvegen keresztül vizsgálta, hogy majd levonva a tapasztalat következményeit, az új héber irodalom egyik klasszikusává váljon. „Így álltam mintegy három évig a nagy háború frontján, az osztrák–magyar–német fronton az oroszok ellen, és ott jegyeztem fel, amit láttam és éreztem. Az első feljegyzést másnap kezdtem meg, ahogy az őrmestert

megismertem, az utolsó fejezetet pedig Csörtkovban, oroszországi fogságom első állomásán, tizenöt esztendővel ezelőtt.

Nem szépltem a tényeket, és nem ferdítettem el őket... Jegyzeteltem és vártam a véget: hogy eljőjön a nagy felocsúvás.

Közben észrevettem közöttünk a zsidót is, aki az örütek házában is zsidó maradt: lelkes, bolond, szent bohóc, vén gyerek, gyűlölt szerelmes.

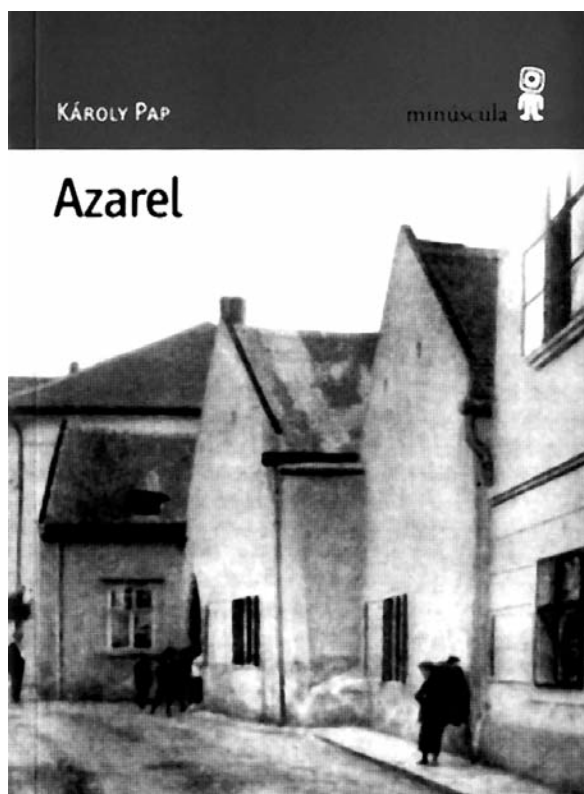
Nem készültem rá előre, hogy bennem és testvéreimben a balálban éppen a zsidót meglássam, de így történt.

S utólag – jó, hogy így van.” – ahogy a *HaSigaon Hagadol* előszavában írta (1929-ben Tel-Avivban). (Egyébként Markovits Rodion *Szibériai garnizonja* – ahol nem ez a viszony a főtéma – hasonlóan ábrázolja a fogolytáborokban a zsidó és nem zsidó idegenkedést.)

Az Avigdor Hameirinél tíz évvel fiatalabb Pap Károlynak életében szintén alapvető fordulatot hozott az I. világháború. Noha csupán néhány novellát publikált erről a témáról,²² de ez az élmény s az erős hajlama a következetességre – ennek a rajzát és hátterét a magáról mintázott *Azarel*-regény s a szintén e témakörbe tartozó novellák kisfiúfigurájában (az író alteregójában) ismerhetjük meg – eltérítette arról a pályáról, amelyen talán végigment volna e sorsfordulat nélkül.

Ahogyan egész életéről, úgy az első világháborús szerepéről is kevés az ismeretünk, hiszen az életrajz, sajnos, nem kutatásokra, hanem csupán özvegyének erősen öntörvényű és elfogult, az 1945-öt követő új rendszerhez igazodó *fabuláira* alapozódik. (Egy kivétellel valamennyi Pap Károlyról szóló esszé, elő- vagy utószó, Keresztury Dezsőnek, nem sokkal a felszabadulás után, *A bőszebor* című posztumusz novelláskötete elé írott tanulmányára²³ hivatkozik, amihez az anyagot az író özvegye szolgáltatta, mint azt leírja visszaemlékezésében.)²⁴ Annyi azonban biztosan tudható, hogy az érettségi előtt, külön engedéllyel (gyorsított érettségivel) vonult be katonának, szülei akaratára ellenére. A háborúban több kitüntetéset szerzett (pontosan nem tudjuk melyeket, de abból, hogy csak 1944-ben hívták be munkaszolgálatra, arra következtethetünk, hogy olyan magas kitüntetésekben részesült a bátorságáért, amelyekért mentesítést kaphatott). Magas ranggal, főhadnagyként szerelt le.

A szegényes életrajzi adatokból is az derül ki, hogy háborúba a maga zsidóságának a konfliktusokkal terhelt problémái úzték. Erről vall a *Majd holnap!* című, legjobb novellái szintjét elérő ön-életrajzi elbeszélése (Mikes Lajos hagyatékából került elő, s csak az összkiadás közölte), amely

Az Azarel spanyol kiadása

leírja és analizálja, hogy mi vitte a háborúba. Kereste a választ a benne felszabaduló kusza és céltalan lelki energiák eredőire, kavargó ösztönmélekre és a maga belső otthontalanságára. A novella helyszíne a kívülről látott és a front körülményeivel szembesített alig fél éve elhagyott soproni rabbiak rajza. A hadszíntérről visszatekert katona a magától mesterségesen eltávolított környezetében és a szülei múltjában próbál fogódzót találni arra, hogy miért érzi magát idegennek, miért dolgoznak benne gyilkos, kirobbanni kész, meder nélküli indulatok. Ebben a korai írásban már megjelenik nemcsak az *Azarel* valamennyi szereplője és helyszíne, de a regény érzelmi erőterei is: a két testvérétől teljesen eltérő habitusa, az apjával és annak hivatásával való konfliktus, amely egyúttal a zsidó vallással (Istennel) szembeni kételyeit is sejteti. S ott bujkálnak az anyjával szemben érzett ödipuszi érzelmei vagy alig elfojtott ösztönvilága is, amely szintén csak fokozza és kitágítja az apával szembeni ellenséges indulatokat. Igen jellemző, hogy az anya alakjában, s csak ebben az életrajzi tényben tér el a szigorú önéletrajzi hűségtől, amikor az anyját apja hitére tért keresztény parasztlánynak állítja be, hogy nyugtalanságát magyarázza, amelynek okát – végül is – már ekkor abban az igazságban véli

fölfedezni, amelyet legszebb Jézus-parafrazisában vagy a *Megszabadítottól a haláltól* című regényeiben bont ki. „*Utolsó pillantásom a szemben álló tükörrre téved... visszanez arcom, oly fáradtan és nyomorultul, hogy a szívem összefacsarodik... Hej, gondolom, törvénytelen gyermek vagyok én, és nem az emberi, hanem az isteni törvényekre gondolok... De csak ez egy gondolat... megmagyarázhatatlan... és az elalvás előtt... Majd holnap...*” (PKM 4/220.)

A fiatal, szabadságra hazalátogató tiszt a választ a „holnapra” és a kipontozásokra bízta, azaz belátja: nincs válasza. A probléma csak érzelmi, „megmagyarázhatatlan” tudatalattiként dolgozik benne. Azonban újra nekilát, hogy a helyzetét, a 20. századot elkezdő magyar zsidó paramétereit, végiggondolja s kegyetlen következetességgel és mély valóságismerettel kielemezze. Erre szintén a háborús front világa a legalkalmasabb „laboratórium” vagy „iskola”. Itt azonban már megnevezi a lelki és társadalmi nyugtalanság okát: az a tény, hogy a háborús front modellhelyzetében, a saját sorsán keresztül a népe múltját és jövőjét kutató hős egyúttal zsidó is. Erről szól a *Leviát György* című – szintén csak az összkiadásban napvilágot látott korai drámája.²⁵ A teljesen kidolgozott darabnak csak a vége hiányzik – s valószínűleg épp a *Majd holnap!* kipontozása okán, azaz hogy nincs megoldása, lezárása. (Ezt majd a II. világháború „oldja meg” a maga *Endlösung*jával – ahogy az egyik Pap Károly-i változat szerint is a főhősnek el kell pusztulnia, igaz, a dilemmát feloldandó, saját elhatározásából. Érdekes adalék: egy nem rég előkerült levél²⁶ szerint egy amerikai színház – 1931-ben – komolyan foglalkoztatott a darab New York-i bemutatása, de a Pap Károly mély zsidóságbírálatában az antiszemitizmus interpretálhatóságát vélte felfedezni, s ezért visszalépett.)

Az olasz fronton játszódó darab felvonultatja a zsidókkal ellenséges és előítéletes társadalom környezetében a zsidó asszimiláció különböző típusait: az „őszintén” gyávát, a környezet értékeihez hasonló, ezeket egyúttal megvető, mind saját magával, mind a környezetével meghasonló entellektüelt s a saját magáról mintázott alakban az ideált – aki egyszerre kockáztatja az életét s vállal szolidaritást zsidó bajtársaival, magával a zsidósággal. Aki nem magát, de a zsidó nevet, fogalmat akarja a bátorság attribútumaival felruházni, s ami az életet feláldozó bátorságnál is bátrabb és magányba szorítóbb tett: hű maradni a zsidósághoz.

Szintén az I. világháborúhoz kapcsolódik az a fordulópont, amely Pap Károlyt végleg elszakítja a családjától. Ez is Pap Károlyné elbeszélése²⁷

alaján maradt fent, s valamilyen igazságnak kell benne lennie, mert az elszabadultabb írói fantázia sem találhat ki ilyen történetet. E szerint az ezredével Sopronba visszatérő Pap Károly egy banketten vett részt a tisztársaival a hazatérést követő napon, a mulatozás fátklyás felvonulással ért véget, ahol egy antiszemita nótát énekeltek, s ebben a felvonulásban többen látták a város rabbijának a fiát. Az özvegy visszaemlékezése szerint összetévesztették valaki mással, mert az éjszakai randalírozás idején Pap Károly már otthon aludt. A feldühödött apa tévedésből számúzta a fáradtan a frontról visszatérő fiút a szülői házból. Ez igaz is lehetett, de a lényegen nem változtat – mert akár a másik változat is megtörténhetett volna, amint ezt Radics Viktória finom érzékkel megjegyezte a dokumentumot idéző folyóiratról (*Soproni Szemle*, 1995/1) szóló összefoglalójában.²⁸ Hiszen a *Majd holnap!*-ban oly kitűnően dokumentált „zűrzavar és korabánat” ezt a sokféle indulatot ezen a torz módon is levezethette. Egy alig húszéves fiatalember számára indulata eredőinek felkutatására és azok a feldolgozásra nem volt még lehetőség – sem időben, sem szellemi felvérteztségben. Az első világháborúban megkezdődött (s azóta is tartó) új Apokalipszis korával egyszerre nyílt meg előtte egy másik – szintén már az ókorban is ehhez kapcsolódó – konfliktusfor-

rás: a zsidó létezés, s ezen belül a magyar zsidó létezés és történelem dilemmái. Számúzva szülőhelyéről, családi és társadalmi közegétől a marginális létezésbe, és íróként magára találva, ennek a két problémának a megoldásán vagy végiggondolásán dolgozott a rövidre szabott pályán.

Az 1918-as összeomlást követően a frontokról visszaözlő magyar katonákat a Károlyi-kormány (az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követő első független magyar polgári kormány) leszerelte, s így nem maradt az évszázadok után először függetlenné váló magyar államnak katonai ereje, amelyet szembeállíthatott volna az egykori nemzetiségeiből friss államokká avanszálódó országokkal szemben. Ezek ugyanis az antant szövetségeseiktől támogatva egyre nagyobb területeket igyekeztek kiharapni a történelmi Magyarország testéből. Az egyre lehetetlenebb követelések miatt lemondott Károlyi-kormány helyére került kommunista Kun Béla kormánya volt az egyedüli, amely az antanthatalmakkal és helyi szövetségeseivel (csehekkel, románokkal, szerbekkel) szemben megkísérelte az ország tényleges védelmét. Ebben a kormányban és adminisztrációban túlnyomórészt azok a zsidó entellektüelek vettek részt, akik a világforradalomtól várták az asszimilációs paradigma megváltását. A magyar Vörös (vagy proletár) Hadsereget is ennek az eszmének a jegyében szervezték, katonai hadműveleteiket pedig abban a reményben indították, hogy erőiket egyesíthetik a bolsevik hatalom haderejével, hogy aztán vállvetve terjesszék el az európai kontinensen a forradalom tüzét. Kezdeti (a Felvidéket felszabadító) hadisikerei valószínűsítették is ezt a lehetőséget. Az ország katonai elitjének egy része – pártállásra való tekintet nélkül – csatlakozott ehhez a Kun Béla szervezte hadsereghez, mert tisztában volt azzal, ha nem védekezik: az ország tragikusan kicsivé is zsugorodhat, mint ahogy ez később is be is következett. Hozzájuk csatlakozott az olasz frontról hadi kitüntetésekkel visszaérkezett Pap Károly is, hasonló okokból, mint ami a frontra vezette. Egy hamisnak bizonyult feljelentés következtében néhány hónapot börtönben töltött (s nem másfél évet, mint a legtöbb róla szóló írás állítja)²⁹ a Vörös Hadseregben való részvétele miatt, de a büntetés inkább szólt a zsidóságának. A vörös kormányzás három hónapját követő „fehérterror” zsidók százait gyilkolta meg. Ez az időszak (1919–1921) volt a magyar holokauszthoz vezető első, s leglényegesebb lépcsőfok – amikor a bukott háború, majd a forradalmak izgalmaiban és megpróbáltatásaiban megrokkant s a területei

mintegy felét elvesztő ország az antiszemita dühögésben élte ki frusztrációját, illetve hagyta felülkerekedni az indulatkiélést – ezúttal állami keretek között –, amely a világháborús frontokon és a hadifogolytáborokban friss tapasztalatként fölizzott a zsidókkal szemben.

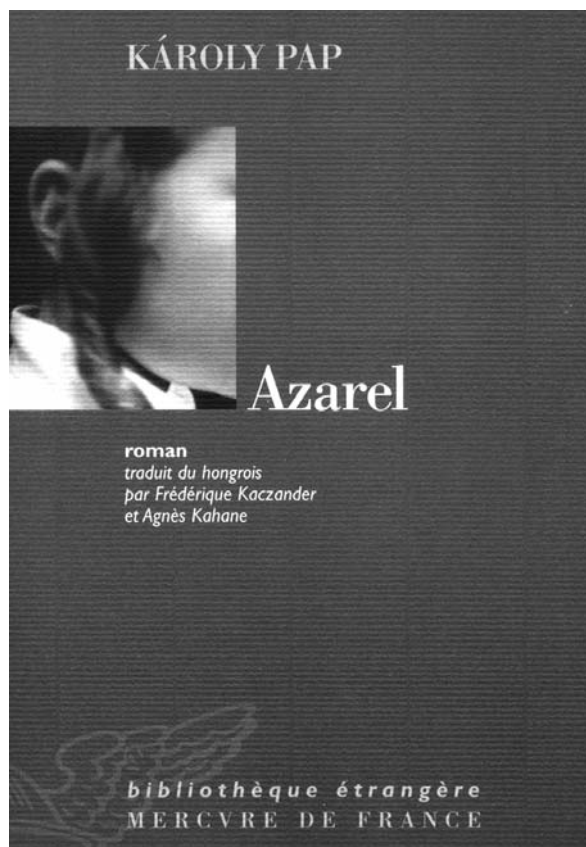
A most a világhírnév közelébe került íróval kapcsolatban minden kritika és ismertetés megemlíti, hogy baloldali volt. Talán a Kommün hadseregében történt epizódja miatt gondolják így, vagy még inkább azon a – lehet jóindulatú – előítélet okán, hogy egy kelet-európai (sőt: nyugat-európai) zsidó író, ha maga is sokat szenvedett a szegénységtől, s ír a nyomorról, az emberi megaláztatásokról, akkor csak baloldali lehet. (Tegyük zárójelbe az előítéletnek egy „ontológiai” forrását is: összetévesztik a zsidót a zsidó származású íróval. A kevés nivós zsidó [és nem zsidó származású] író – pl. Kóbor Tamás, Somlyó Zoltán, Patai József – Magyarországon nem volt baloldali. De Bródy Sándort, Szomory Dezsőt, Szép Ernőt, Molnár Ferencet is bajosan lehetne ide sorolni.)

Az előítéletekben általában sok igazság van, de ez Pap Károly esetében „nem jön be.” (E baloldaliságot egyébként – ha a tények számba jöhetnek – semmilyen tény sem igazolja. Hiszen egyetlen sora sem jelent meg baloldali újságban, s munkáit csak elvétve kommentálták baloldali környezetben. Írásainak zöme a politikai irányzatokon felül álló *Nyugatban* [1908–1941] s a cionista *Múlt és Jövőben* [1911–1944] jelent meg. Írt még a megélhetés okán liberális – a zsidó tulajdonú és zsidó olvasóközönséggel rendelkező – *Est-lapok*-ba, ahol legnagyobb fájdalmára – ezt több írásában is kihangsúlyozta – eltiltották a zsidó témáktól.)⁵⁰ Ő nem azért különleges és nagy író, hogy percérvényű trendek szerint beskatulyázható legyen. Ha igen, akkor leginkább *anarchistának* kellene nevezni – a szó eredeti értelmében, ahogy a prófétákat vagy Jézust is ide kellene sorolni, mert mélyen megvetettek minden, a társadalom túlnyomó részét alárendelt helyzetbe vető rendszert és hatalmat. Pap Károlynak – igazi utódjuknak vagy reinkarnációjuknak – csak az ő szellemi mozgalmukhoz volt köze.

Ha azonban mégis muszáj megfelelni valamely szakadatoló „tudományos” besorolásnak, akkor inkább *jobboldalinak* kellene nevezni őt. (Ahogy leírom, átérzem ennek a lehetetlenségét.) Ez annak az alapállásának köszönhető, hogy ő a zsidóságot nem vallásnak, hanem népnek tekintette. S határozottan elvetette az egészséges asszimiláció lehetőségét. A zsidóságot annak tekinteni, ami, azaz népnek, bármennyire is kulturális, lelki, szociológiai ala-

pokon nyugvó állás-(és néző-)pont, vannak politikailag is artikulálható tartományai, különösen Magyarországon. Ez a politikailag is megragadható felület szervezte számára az irodalmi barátságait, s kénytelen-kelletlen, de politikainak is minősíthető kapcsolatait, ideig-óráig elhelyezkedését a magyar szellemi élet térképén.

Az 1930-as évek derekán az intellektuális diskurzus központi problémájává vált a „zsidókérdés”. Azaz a magyar társadalom tagozódásának s vele sorsának kérdése (tehát a „magyarkérdés”), amely csak tragikusan torz gellerek révén deformálódott „zsidókérdéssé” a diskurzusban, s ezzel a magának a megbeszélésnek olyan kondíciókat teremtett, amiben sem a párbeszéd, sem egy alkotó konklúzió eleve nem bontakozhatott ki. A kiindulópont az a sajátság – az egyetemes európai vagy az egyetemes zsidó történelmen belül is egyedi – helyzet volt, amelynek során Magyarországon, saját polgárság híján, a zsidóság töltötte be ennek a modern korban meghatározóvá váló társadalmi osztálynak a helyét és szerepét. Ezért fonódott össze oly végzetesen a „kapitalizmus kérdése” és az ország legnagyobb népességét kitevő parasztság rohamosan romló helyzete, amely minden eredeti tőkefelhalmozáson áteső kor természetes velejárója. Magyarországon a paraszti osztály volt a nemzet megtartó ereje, nyelvi és etnikai szempontból ez a népesség élte túl a legintaktabban a középkor óta folyamatosan változó impériumokat és a pusztító hadjáratokat. A késői – csak a 19. század végén elindult – magyar kapitalizmus hajnalától kezdve döbbenetes erkölcsi, anyagi és fizikai romlás ment keresztül ez az osztály, s létszáma is rohamosan csökkent. Három millióan vándoroltak ki Amerikába nem egész egy évszázad alatt, akár a zsidók a cári Oroszországból, hasonló jog- és lehetőségfosztottság okán. Vagy az „egykezés” szokásában pusztították el gyermekeiket, hogy ne osztódjék apró birtokocskájuk olyan jelentéktelenre, amely már nem biztosítja a megélhetésüket. Ennek a népességfogyásnak az ellenoldalán a német eredetű, sváb parasztpolgárság folyamatosan gyarapodott Magyarországon. Ezt a problémát, „kérdést” a főleg népi (első generációs paraszt) értelmiség vetette fel (ilyen író volt Móricz Zsigmond is, bár e kérdést radikálisan felvető írói csoportosulásnál, a népi íróknál egy generációval előrébb járt), s elképzelésük a „harmadik út” programja körül kristályosodott ki: a kapitalizmus és a szocializmus egyfajta elemeiből álló ideológiában, amelyben központi helyet foglalt el a parasztságnak a földhöz és tulajdonhoz juttatása – és a kultúrájá-

A francia kiadás

nak a beemelése a „magas kultúrába”. (E szellemi körből és később magát politikaivá is kinövő mozgalomból egyaránt vezettek utak a fasiszmus-hoz és a kommunizmushoz is.) E „népi” mozgalom friss indulatát, tehetségét és kétségtelen szociális igazságtartalmát egy rövid ideig felhasználta Magyarország első fasiszta irányzatú miniszterelnöke (Mussolini nagy tisztelője), Gömbös Gyula is. (Az *Új Szellemi Front* elnevezésű írói szerveződés tagjai személyesen is találkoztak a miniszterelnökkel, aki megígérte, hogy követeléseik egy részét teljesíti, ha írásokkal támogatják a politikáját. Rövid kokettálás után a népi írók kiábrándultak Gömbös Gyula propagandisztikus csábításából.) Ezeknek a szintén a *Nyugat* című folyóiratban feltűnt íróknak volt a barátja és harcostársa Pap Károly. (Németh Lászlónak, Illyés Gyulának, Kodolányi Jánosnak, Szabó Lőrincnek és másoknak.) Pap Károly özvegyének *Fények és fénytörések* című könyvecskéje⁵¹ fölrajzolja ezt a kapcsolatrendszerrel, ahol véletlenül sem fordul elő a baloldalhoz vagy a liberálisokhoz tartozó barát, zsidó származású is csak egy. A liberális irodalmi folyóiratot – a *Szép Szót* (ahol egyébként egy sora sem jelent meg, ahol műveit nem soha nem recen-

zeálták) – mecenáló tőkés Hatvany Bertalanról, akinek az ajánlkozását Pap Károly visszautasítja, remekbe szabott, gúnyos rajzot ad.

Móricz Zsigmond szintén Pap Károlynak az oly egyedi, *a zsidót nem vallásnak, sőt „felekezetnek”, hanem népnek tekintő alapállásából* vezeti le ezt a példátlan irodalmi–szellemi összeérést és kapcsolódást: *„Mert a zsidósága olyan, amilyen. Magyar zsidó papnak a fia. Ósei rabbik hosszú sorozata. Ósei, tudata egész batáráig magyar földön, magyar levegőben éltek s ő valóban magyar, a kicsordulásig tökéletesen magyar, de zsidó-magyar, aki zsidóságát ebben a magyar levegőben nevelte mint örökséget, és soha nem talált a két faji elhatároltság között összeütközési pontot. ...*

Ez a fejlődési állapot annyira elfogulatlan, őszintévé és prófétaivá teszi, hogy egyszerre zsidó és magyar. Nem összeolvadás, hanem egy zsidó léleknek magyar ég alatt fejlett példánya. Ennek többek között az a következménye, hogy ugyanolyan őszinteséggel tud elgondolkozni a magyar múlt felett, mint a zsidó múlton.” (PKM 4/491–492.)

Ez a minden bizonnyal nemcsak a magyar, de az egyetemes irodalomtörténetben is egyedülálló kapcsolatrendszer rendkívül termékenynek bizonyult. Eredményképp termékeny dialógus jött létre. Vélemények, történelmi tudatformák vagy akár előítéletek fogalmazódtak meg és kristályosodtak ki: valódi, elfogulatlan, egymás megértésére törekvő, egymást egyenrangúnak tartó s főleg „a dolgot szem előtt tartó” gondolatok konfrontálódtak. Ez a mai napig páratlan pillanat és alkalom a magyar szellem történetében. Az akkori progresszió egy meghatározott (azóta a magyar szellemtörténet kánonjába is bekerült) csoportja Pap Károlyt tekintette egyedüli „tárgyaló félnek” a zsidóság részéről. Ahogy Németh László jellemzi ezt a kapcsolatot és szerepet – a *Zsidó sebek és bűnök*re reagáló cikkében: *„Az ő írásai nem tagadták meg és nem kenték el a közösséget, melyből jött. Népe sorában a maga gyökereit kutatta; munkásságának megvolt a zsidó írónál hiányzó sorsmélysége. Vele lehetett beszélni. Rövid barátságunk alatt az átvitkozott éjszakában úgy ültünk egymással szemben, mint két hadban álló nép parlamentere, mint a zsidó s a magyar, sokszor mint a keleti és a nyugati.*

A barátság elbomlott, de ez a parlamenti viszony, úgy érzem, megmaradt. S Pap Károly új könyvének már csak azért is örülök, mert alkalom, hogy népem nevében felelhesek egy népnek, mely legalább felénk, oly ritkán, oly messziről s annyi szenvedéssel át küld maga helyett egy-egy méltó parlamentert.”⁵²

Ha körültekintünk a magyar szellem térképén, rajta kívül mást nem is találhattak. Ő ugyanis kívül esett az általános narratíván és diskurzuson –

hiszen a hivatalos (a diskurzusban szerepet játszó neológ, az író apja által is reprezentatívan képviselt) zsidóság sem tartotta magát annak, ami népnek, hanem csupán egy meghatározott vallásban leledző felekezetnek. Ő volt az egyedüli, nem felekezeti kaliberű és pozíciójú, hanem az egyetemes magyar szellemi életben részt vevő személyiség, aki mint zsidó (és nem mint mózeshitű, izraelita felekezetű, zsidó származású) azonosította önmagát. Pap Károly nemcsak népnek tekintette a zsidóságot, de ennek egyenes következményeként elvitatta a zsidóknak (nem az állampolgároknak) azt a jogát is, hogy forradalmakkal vagy gazdasági hatalmukkal meghatározzák a magyar politikát: hogy beleszóljanak a befogadó nép, a magyar uralkodó osztályok és a magyar alávetett rétegek harcába, s hogy meghatározzák, irányítsák a modern magyar kultúrát. Teljesen elutasította az asszimilációt, de a cionizmust is. A cionizmus ugyan közel állt a szívéhez (igen szép méltatást írt a *Nyugat*-ban Patai József Theodor Herzl-életrajzáról,⁵³ több írásában is foglalkozott s küzdött a cionizmus eszméjével.) Ő azonban a zsidóságot, azaz hordozóját, a zsidó népet is erkölcsi értékek megtestesítőjének, illetve kiválasztott beteljesítőjének tétélezte: tehát mentesen a politikától, így az annak számító új államalapítástól is. A zsidók sorsát, feladatát és a környezetükkel való viszonyukat abban a történelmi küldetésében látta – bárhol a föld kerekén –, amelyben a mózesi törvényeket a saját példájukon, ha kell, szenvedéseiken keresztül, átadják az egész világnak.

Megvédte barátait az antiszemitizmus vádjai alól, amit az asszimiláns-liberális ellenfeleik rájuk szórtak, azért mert „a zsidót néha zsidónak neveztek”,⁵⁴ vagy az emancipációs szerződés újragondolását vetették fel, amit maga is aktuálisnak vélt – és egy új, végiggondolt „emancipációs szerződést” szorgalmazott. „De zsidó népnek éppoly fontos, mint a magyarnak, hogy tiszta bor legyen a pohárban, s egyszer már számadás téessék, hogy áll a zsidó nép, s hogy a magyar, s kettejük közt és felett hol áll az állambatalom. Nekem éppolyan fontos, mint Németh Lászlónak, hogy pontos, könyörtelen statisztikák révén megtudjuk a zsidóság rétegződését. ... Meg kellene tudnunk a zsidóság anyagi, szellemi javainak fejlődését a múltból a jelenbe, mostani társadalmi helyzetét, tehát mindazt, amiből egy rideg és igazságos kép alakulhat az egészről, s ha ez a rideg kép áll, akkor szeretettel és bátorsággal kell megkeresni azt az utat, amely az állambatalom közönye ellenére s a gyűlöletből s politikai jelzavakból élők kiküszöbölésével megtalálja a megértő összefogás praktikus, majdnem azt mondhatnám, politikai kerete-

it. Mert a zsidó nép éppúgy eltéli a közömbös zsidó hatalmasokat s barátaikat, a közömbös magyar hatalmasokat, akár a magyar nép. A zsidó nép éppúgy kívánja, mint a magyar, hogy a zsidó tőke megtalálja a maga lelkiismeretét, mint ahogy a magyar kormányférfiaknak s nagybirtokosoknak is meg kell találniuk a magukét.” – írta a Németh Lászlót az antiszemitizmus vádjá alól felmentő cikkében.⁵⁵

Ez az „emancipációs szerződés” (Karády Viktor szociológus, a magyar zsidóság legtöbb kemény adatát felkutató és publikáló tudós kifejezése) metaforikus megfogalmazása egy meghatározott történelmi korban és feltételek között kötött viszonynak, amely azonban szinte normatívan s kemény szociológiai tényekkel alátámasztva szabályozta a magyar–zsidó együttélést egy fél évszázadon keresztül. A szerződés 1848 és 1867 társadalmi „diskurzusában” és az 1867-es emancipációs, az 1895-ös recepciós törvény elfogadásával született, s az I. világháború kitöréséig maradt érvényben. (Az 1920-as numerus clausus törvény, amely a zsidók számárányát korlátozta a felsőoktatásban, de iure is megszüntette az egyenjogúságot, amely teljes egészében csupán negyed századig állott fenn. Magát a „szerződést” a „politikai nemzet”, azaz a feudális berendezkedés következményeként az arisztokrácia s a köznemesiség (a magyar népesség 5%-a) kötötte a zsidó-

sággal. A szerződés tartalma arra vonatkozott, hogy e „történelmi” és „törzsökös” „magyar” osztályok és rétegek foglalják el a politikai és közigazgatási hatalom összes posztjait, a zsidók – az „újmagyarok” – pedig a gazdaságét, kereskedelemét, a kibontakozóban lévő iparét, valamint az úgynvezett szabad (orvos, ügyvéd, tudós, újságíró) pályákat – s mint egy logikus következményként a modernitással együtt járó tömegesedő kultúra pozícióit is – elsősorban a sajtóét. Két generáció alatt lenullázódott ez a kezdetben oly jól prosperáló „részvénytársaság”. Senki nem volt vele elégedett. Különösen azok leszármazottai, akik ezt a történelmi „üzletet” megkötötték, s még inkább azok nem – ezek közé tartoztak a proletariátus vagy a parasztság képviselői –, akiket kihagytak ebből az osztozkodásból. A javarészt zsidó származású magyar progresszió (a polgári radikálisoktól kezdve, a liberálisokon át a kommunistákig) is erősen támadta ezt a – lehet, erkölcstelen, de – modern Magyarországot mégiscsak a maga furcsa és ellentmondásos módján felépítő frigyét. De ők annak a fikciónak (narratívának) az alapján képzelték el a teljesen más alapokra helyezendő új „társadalmi szerződést”, hogy a zsidók emancipációja, asszimilációja, sőt befogadása, már megtörtént, s két gyors emberöltő alatt történelmi tényné szilárdult vagy a múlt homályába foszlott, s a szerződés újraírását a népi (akkori szóhasználatlalt „faji”, ami etnikait jelentett), vallási különbségek már nem befolyásolják, hanem csupán az osztályviszonyok. A megtörtént befogadás fikciójában egyetértettek a neológ hivatalossággal, és apáik, nagyapáik nemzedékével is, akik a szerződést megkötötték. (A magyar zsidóságnak több, mint a felét kitevő ortodoxia – az Azarel Jeremia apójának népe – egyébként szintén nem vett részt ebben a szerződésben, olyannyira nem, hogy a nevükben is erőszakosan megkötött szerződésre az egész világon páratlan módon egyházszakadással válaszoltak. Álláspontjukat e kérdésben Jeremia apó és fiainak a szociológiailag pontos rajza világtítja meg, az érzelmieket pedig a legkisebb fiához, a Pap Károly – vagy Azarel Gyuri – apjához fűződő ellenszenvében ábrázolja a regény.)

Pap Károly volt az egyedüli, aki az emancipációs szerződést annak látta, ami: két különálló entitás szerződésének. Pontosabban: képes volt azzal szembe-sülni, hogy minek látta azt az erősebb, a befogadó, a magyar fél. Lehet, erre a másik lelkébe beleéléshez szükség volt írói tehetségre (zsenialitásra) is, noha a tények: az antiszemita pártok megjelenése a magyar parlamentben 1875-től, a tiszaez-

lári vérvád és a nyomán az egész országon végigvonuló pogromhullám, a recepciós törvény meghozatalának körülményei, a „fehérterror” egy pillanatra sem hagytak kétséget a „befogadás” fikció voltáról.

Pap Károlynak volt ereje, tehetsége meglátni nem azt, amit az asszimilációjába belekezdett, s szellemi, azonossági hátterét maga mögött felégető zsidók látni szerettek volna, hanem azt a valóságot, ami a szeme előtt föltárult. S ami még megbocsáthatatlanabbnak számított: ezt az igazságot a maga prófétai naivságában (már-már félkegyelmű igazságtiszteletében, mint egy másik saját lelkéből gyúrt figurája a *Megszabadítottal a baláltól hőse, Mikaél*) volt ereje, bátorsága kimondani, sőt: azt az életműve fő tengelyévé tenni. Azaz: ezt a felismerést tette írói programja vezérmotívumává. Hasonlóan értékelte ezt a látni merést – szellemi teljesítmény és emberi magatartás e ritka homogenizálódását – Móricz Zsigmond is éjszakai elmélkedése során: *„Ezek a novellák nemcsak a magyar irodalom, de meggyőződésem, hogy a világirodalom legszebb darabjai közé tartoznak. S annál csodálatosabb, hogy a magyar levegő, a magyar egész élet, úgy ahogy van, éppen annyira hozzájárultak ezeknek a létrehozásához, mint az ősz zsidóság eszméletisége.*

S az író, bámulatos módon, valósággal üzött vadja a magyar irodalmi életnek. A zsidók nem szeretik, mert nem bírnak felemelkedni, mint olvasók, arra a magaslatra, ahol az író tartózkodik. Hiányzik nekik a megalakulásnak legcsekélyebb árnyalata is, és kínosan, kényelmetlenül érzik magukat, ha ebben a varázstüskörben magukra ismernek. A nem zsidóknak viszont idegen.

Az író filozófiája ugyanis egyéninek tűnik fel, mind a két olvasó réteg előtt. Annyira őszinte és oly magasan felette van a megszokottnak, hogy senki sem akarja azt a fáradságot venni magának, hogy behódolva sajátjára el, amit kap. Ez az író kegyetlenebb, mint Spinoza.” (Egyébként Móricz Zsigmond hasonló zseniálisan kegyetlen regénye, a *Kivilágos kivirradtig* volt a Pap Károly-i őszinte szembenézés párja a másik oldalon.)

Ugyanis Pap Károly meglátta azokat a lelki kondíciókat s a világot, ahol a zsidónak nincs más választása, mint hogy zsidó maradjon. (A világot, ahol mégsem a „lét határozza meg a tudatot”, hanem az azonosság, amely minden más megfontolásnál erősebbnek bizonyul. Amelyre épp a harmadik világháborús jelenségekkel induló új évezredünk is megannyi bizonyosságul szolgál.) S látta (*roe* vagy *hoze*, azaz a Biblia két elnevezése a prófétára *látót* jelent, a Pap Károly kialakította nyelv szóhasználatában: „Látnok”) és leírta a *Zsidó sebek és bűnök* utolsó lapjain népe sorsát Magyarországon, azt a sorsot, amely a magyar történe-

lem belső viszonyaiból, elodázott reformjaiból és ama, a szerződő felek számára a későbbiekben nem egyformán hasznosuló szerződésből fakadt – és nem Hitler háborújából a zsidók ellen. Ez utóbbi csak kapóra jött s nagyüzemivé tette a lebonyolítást.

S ami még döbbenetesebb: látta a mai folyamatokat is.

Pap Károlynak ezt a „látó” bátorságát azok tisztelték, szerették, fogadták el, akik a zsidó mindig is zsidónak tekintették, s akik a magyar uralkodó osztályok és a zsidóság szerződését újra akarták tárgyalni a maguk – gazdaságilag és kulturálisan kihagyott, elnyomott, megalázott – helyzetéből kiindulva. (És nem vagy nemcsak osztályhelyzetéből, mint ezt előírták volna számukra.) Nem feltétlen értettek Pap Károllyal egyet, ahogy ő sem velük, de beszéltek, eszmét cseréltek vele, a kölcsönös tisztelet alapján. Ez a beszédviszony volt a magyar–zsidó együttélés kurta történetének igazi befogadása. Nagy és ritka mozzanata, érdemes kimerevíteni. Százszor többet ért, vagy inkább érhetett volna, mint a semmire nem kötelező aláírások, nyilatkozatok, majd a végtelemül zuhogó sírbeszéd. Mindezt nem cáfolja, legfeljebb beárnyékolja e párbeszéd résztvevőinek későbbi sorsa, pályája vagy egyeseknek a sorsfordító (1939–1945) években végrehajtott

fordulatai. Ezek a sokszor a fasizmus közelébe kanyarodó utak, a „Shylock késétől” szorongás (magát a szorongást oly képszerűen megfogalmazó metaforát éppen az a Németh László írta le, aki nem csak a gondolatait, de a lakását is megosztotta Pap Károllyal). Épp ellenkezőleg: a párbeszéd elmaradása egy végzetes s mai napig pusztító hiányra döbbsent rá.³⁶ Pap Károly nemcsak személyes sorsát érintő, hanem társadalmilag is végzetes magányára. Arra, hogy a zsidó témák („kérdés”) együttélés felvetését követő veszszőfutas, frusztráltság az elfojtás miatt törvényszerűen tör ki torzan vagy agresszívan – s bizonyos kiélezett történelmi helyzetekben gyilkos módon. Pap Károly és a népi írók között rövid ideig tartó beszédviszony, s különösen Pap költői magasságú-mélységű (igazságú) történetfilozófiai esszéje a *Zsidó sebek és bűnök*, valamint barátainak a műveiről szóló írásai egy olyan, tragikusan torzóban maradt párbeszéd emlékeit és lehetőségét mutatták föl, amely ha folytatódhatott volna, s főleg a zsidóság részéről nem egyetlen egy személy révén, akkor máig tartó hatással aknátláníthatták volna a magyar–zsidó együttélésnek legalább a szellemi terepét. Valamelyest csökkentették volna a holokauszt pusztítását és máig mérgező hatását. (1948-ban ugyanezek a barátok egy *Pap Károly Társaságot* alapítottak az író emlé-

két és gondolatait életben tartandó, amely persze a kommunista hatalomátvétellel meg is szűnt.³⁷ Ma nincsenek Móricz Zsigmondokhoz, Illyés Gyulákhoz, Németh Lászlókhöz hasonló karizmájú, színvonálú magyar szellemek. Azaz: *potenciálisan sincsenek befogadók*. Ilyen szellem híján sem Pap Károly magányosan, befogadatlanul kóborló szelleme és öröksége, sem azok számára nem nyílik tér, akik tanítványául szegődtek. S nem nyílik meg a tér az aknákat fölszedgető diskurzusra sem, amely Pap Károly és barátai között elindult. E hagyomány – a Pap Károly-formátumú szellemek befogadásának hagyománya – nélkül nem valósulhat meg az a béke sem, amely a magyar és a zsidó szellem egymást megtermékenyítő hatásaiból lehetne sokszínűbb, értékeesebb, konvertibilisebb.)

•••

Pap Károly az I. világháború, majd a forradalmak, a vörös- és a fehérterror zavaros évei után Bécsben, majd Magyarország különböző vidékein hányódott. Tisztviselősködött, autót mosott, koporsókészítő üzemben dolgozott, s többször – még írói karrierje kezdetén is – csatlakozott vándorszíntársulatokhoz. (Ebből az élményből táplálkoznak a zsidó problémákon kívüli elbeszélések csoportja, sőt egy drámája is, a *Szent színpad*.) Expresszionista verseket írt, majd egy jószemű s pályáját egyengető szerkesztő, Mikes Lajos javaslatára váltott a prózára. Szintén az ő előszobájában ismerkedett meg egy már pályáját elkezdett írónővel, aki feladta érte írói hivatását, sőt a nevét is (később Pap Károlyné néven publikálta a javarészt a férjéről szóló emlékeit), s életét Pap Károly írói útja egyengetésének szentelte. (Egészen 1978-as haláláig vívott elkeseredett harcot imádott férje utóéletéért.)

Pap Károly végre polgári körülmények közé került. Minden nap kapott a feleségétől egy oda-vissza villamosjegyre és két feketekávéra való pénzt, s egy hivatalnok pontosságával eljárt egy kávéházba írni. Tíz éve maradt az alkotásra. Ugyanis 1935 után elhallgatott. Nem az 1938-ban kezdődő, a zsidókat napról napra jobban kiszorító, s a magyar társadalomtól elválasztó zsidótörvények sorozata kezdetén hagyta abba az írást, nem az 1940-ben elkezdődő munkaszolgálat kezdetén, amikor őt és egész nemzedékét megalázó rabszolgamunkára hívták be, s persze nem az 1944-es deportálás idején, amely őt is elvitte Buchenwaldig, ahol utoljára látták élve a tábor felszabadítása körüli zűrzavarban.

A profétáknak az a tulajdonságuk, hogy mindent jóval előbb látnak meg, mint közönséges

embertársaik. Ő meglátta azt, ami következik: a borzalomtól és a tehetetlenségtől elnémult. („*Munkám legfontosabb szakának tekintem ezt a némaságot.*” – vallja egy riporternek a vele készült egyik legutolsó interjúban, ebben az apokalipszis és művészi hitvallás kapcsolatát megvilágító nagy dokumentumban.)³⁸ Ezentúl is bejárt a kávéházba és az elkövetkezendő években az üres papírára meredt. Feleségének megtiltotta (aki ezt néhányszor kijátszotta), hogy a lapoknak közlésre átadjon írásaiból. Csak 1940-ben engedte meg, amikor a zsidó művészek kiszorultak minden fórumról, s a Budapesti Hitközség nagytermében színházat alapítottak, hogy ott eljátsszák két darabját, de egyszer sem nézte meg az előadásokat. (A *Batvébát* és a *Mózeset* nagy sikerrel játszották. Mindkettőben a túlélés vagy megtisztulás konfliktusait elemzi.)³⁹

Az alig évtizedes időszak alatt írt három regényt, a már említett könyvterjedelmű esszét, egy novelláskötetet s még kétszer annyi kitűnő novellát, amelyek kötetekbe összegyűjtve csak halála után jelentek meg. (A novellák javarésze regényeinek világát dolgozza ki egy-egy újabb aspektusból. Ilyenek az önéletrajzi ihletésű *Azarel*-novellák – amelyek az azonos című regény epizódjait tágtítják ki s viszik tovább az időben –, ezekből össze lehetne állítani még egy regényt. Vagy a Jézus-parabolák, amelyek élete nagy álma: egy nagy Jézus-regény kísérleteinek tekinthetők. Néhány hemingwayi tömörségű novellájának témáját háborús élményeiből vagy a vándorszíneszet során megtapasztalt nyomorból merítette.)

Első regénye, a *Megszabadítottál a haláltól*⁴⁰ egy bibliai nyelven írt, bibliai időben játszódó parafrazis a messiásvárásról és a társadalom reakciója a megváltás eszméire. Ez nem egy a tengernyi historizáló regény közül, amely bibliai alakokat regényesít meg a különböző koreszmék- és divatok szerint. Pap Károly (akárcsak ikercsillagpárja, Ámos Imre) azt a csodát vitte végbe, hogy személyében a saját és a Biblia kora egybecsúszott, összeért, összeélt: s ebből a lelki kondícióból egy olyan autentikus és ősmodern (nincs kor, amely a Biblia elbeszéléseit és költészetét modernségben meghaladta volna) történetet hozott létre, amely egyaránt beilleszthető a Biblia korának kanonizált és apokrif irodalmába vagy a 20. század nagy modern regényei sorába. (Kevés könyvkritikái közül az egyik Thomas Mann *József és testvéreit* analizálja – igen kritikusan.⁴¹ Ebben éppen az epikai váz mögött hiányzó s intellektussal vagy elidegenedett tudományossággal kompenzált lelki azonosulás hiányát rója föl. Azt a – nemcsak – regényproblémát, amely őt izgatta,

s amely a *Megszabadítottától a haláltól* fő erénye. „Thomas Mann csak egy Jákobot rajzolt, egyet a sok közül. Jákobot, s nem az Izráelt. Thomas Mann nem tudta magát egy idegen nép lelkébe beleélni annyira, amennyire lehetett volna, túlságosan megkötötték a Biblia kínálkozó epikai szimbólumai s a saját kritikusi, ironikus fölénye. Jákób olvasása közben gyakran járt eszemben egy vers, a Cigánydal, ebben a versben érezni vélem Hágár lelkét, aki a monda szerint a cigányok ősvanyja. De Thomas Mann könyvében nem érzem az Izráel lelkét.”)

A nyolcadik stáció⁴² egy festő belső gyötrelmeit mutatja be egy stációkép megalkotása közben. Ez a művészregény egyaránt analizálja a művészet egzisztenciális filozófiáját – az átélést, az autentikusságot, az üzenetet – és a művészet befogadásának szociológiai és lelki aspektusait. A regény, noha egy magyar faluban játszódik, bámulatosan kortalan s helytől független: bárhol és bármilyen emberi közösségben megtörténhet, ahol szomjúhozzák a megváltást.

A leginkább „helyhez és időhöz” kötött az *Azarel*,⁴³ amely most az angol nyelvű kiadás révén végre kiszabadult a magyar nyelv elszigeteltségéből.⁴⁴ Ez akkor is élvezhető, ha valaki teljesen ignoráns a magyar zsidó történelemmel és problémákkal szemben. Mint minden nagy műnek, számtalan olvasata és rétege van. A történet egy kisfiú lázadásáról szól, aki gyermeki ártatlanságában, naiv kegyetlenségében vagy egyenességében szembekerül a felnőttek, elsősorban a szülei világával: hazugságaikkal és megalkuvásaikkal. Finom pszichológiával, erős képekkel megrajzolt regény. (Freud felfedezéseit írók megfigyeléseiből desztillálta. Az Oidipusz is egy dráma címe és története.)

Három, szintén az Azarel-témakörbe tartozó novellájáról írja Móricz: „Van itt három elbeszélés, amelyknél szebbet talán még ő sem írt: Irgalom, Gyermek, Vér. Mindháromban a gyermeki lélek állati korszakáról van szó. A kultúrától még nem érintett gyermeki szív legőszintébb vallomásai ezek a novellák. Pszichológiai tanulmányok, amelyekre pszichoanalitikai kutatást lehet építeni. Szinte megdöbbentő, hogy az iskolai és nevelési behatások után, hogy emlékezhetik vissza ennyire tisztán és könnyörtelenül az élményekre. A legnagyobb írók is fátyolon keresztül látják gyermekkorukat. Goethe nem emlékezett már az eredeti ösztönökre: az ember öntudattalanul meghamisítja a legelső zendülés rajzát, s olyannak látja, amilyennek gyermekénél szeretné látni. Itt oly mélységekbe száll le Pap Károly, ahová nemigen mutatott neki utat őelőtte senki.” (PKM 4/492.)

A remekül ábrázolt pszichológiai lázadás azonban a magyar zsidó történelem és sors alapkérdésére épül: az ortodox–neológ szakadásra. A kisfiú néhány évig Jeremia apónál, a Szentföldre készülő öreg ortodox nagyapjánál nevelkedik (aki őt is magával akarja vinni), s csak a vallási tébolyban tévelygő nagypapa halála után kerül vissza a szüleihez és testvéreihez. A neológ világ azonban már a nagypapa erkölcsi látása alapján táru fel a kisfiú számára – aki ezért tiltakozik foggal-körömmel mindaz ellen, ami az „asszimiláció gyümölcseként” természetes szülei és testvérei számára. Az asszimiláció metanyelve szervezi a kapcsolatot a kisfiú környezetének minden tagja (a szülők, a testvérek, a zsidó és nem zsidó figurák) között. Ez a nyelv nem a külvilág nyelvének átvétele, hanem egy csak a zsidók által gyakorolt nyelv, amely áthatja az egymás közötti viszonyaikat is. A megfelelés, az állandó készenlét nyelve, amely a felszínen törleszkedő, az előrejutást szervező, s mindent annak alárendelő, de alatta távolságtartó is egyben – csak az a baj, hogy az eltávolodás-megfelelés során elsüllyedt minden olyan kiindulópont, amelyre támaszkodva a távolságot tartani lehetne. Ebből a beszéd- és viselkedésvizony-hálóból táru fel a rabbicalád s a legrégebbi történetre visszatekintő magyar zsidó közösség fojtott világa. A gettó fala, amely ugyan leomlott, de mégis egy finomabb, láthatatlanabb, nem beszélt, de érzett vagy csak hangsúlyokból, viselkedésből álló fallá virtualizálódott, miután ezt a falat okos és „felvilágosult” törvényekkel erre a jelbeszédből épült létezésre kényszerítették. (S hogy mennyire nem fantázia születménye a metafora: ugyanazon a helyen, ahol a középkorban húzódott, hamarosan – 1944 nyarán – újra bedeszkázták az egykori soproni gettó utcáit, hogy lakói mozgását addig is korlátozzák, míg a vonatok el nem jönnek értük, hogy onnan Auschwitz kéményein keresztül nyíljon meg számukra a szabadság örök világa.)

A regény végén persze a kisfiú ellenállása megtörik az asszimiláns felnőtt világ fojtásában. Később szegyenkezve emlékezik a lázadására. Ha az akkor elkövetett „örült” cselekedeteire emlékeztetik, zavartan úgy válaszol – ahogy szülei is megmagyarázták neki –: „beteg voltam.” A betegség mint állapot s mint metafora pontos kép, hasonlat: hiszen az asszimiláció minden „vívmánya”, amellyel a kisfiú szüzi ártatlansággal szembesült, súlyos árral, testi-lelki betegségekkel járt. Maga volt a betegség.

S ebből a betegségből azóta sincs gyógyulás.

Jeruzsálem, 2001.

Jegyzetek:

- 1 Móricz Virág *Tíz év*, I–II. k., Szépirodalmi, Budapest, 1978. I/660. (Móricz Zsigmond naplója az író nő lányának kommentárjaival.)
- 2 *A zsidó lélek az irodalomban*. Nyugat, 1930. Könnyebben hozzáférhető a Komor András *Fischmann S. utódei Múlt és Jövő*, Budapest, 1998-as kiadásában (337–338.), amelynek függeléke nemcsak a cikket közli teljes terjedelmében, de az azt követő vita legértékesebb hozzászólásait is.
- 3 A legtalálhatóbb vagy legelrugaskodottabb metaforákat az „élet” találja ki: ezzel az indokkal nem egy ilyen „származással” megvert szerző utasította vissza az általam szerkesztett *Múlt és Jövő*-ben való publikálásra történő felkérést.
- 4 Réz Pál *Kulcsok és kérdőjelek*, Szépirodalmi, Bp., 1972. 180–204, *Pap Károly, a regényíró* című tanulmány. Az idézetben a „híg-zsidó” és „mély-zsidó” kifejezés, csúfondároskodó utalás Németh László *Kisebbségben* című pamfletjének hírhedt terminus technikusaira, a „mély-magyarokra” és „híg-magyarokra”.
- 5 A legfontosabb cikkek bibliográfiáját lásd a *Múlt és Jövő* 2000/1. számában, a filmről szóló cikkek végén.
- 6 *Pesti Napló*, 1936. december 20., könnyebben hozzáférhető a *Múlt és Jövő Pap Károly Művei* (1998 és 2000 között hét kötetben jelent meg, a továbbiakban: PKM) sorozata 4. kötetének 491–494. oldalán, az *Irgalom* többi korabeli kritikájával.
- 7 Az életrajzi adatokat a *Magyar Zsidó Lexikon* (Budapest, 1929., szerk.: Ujvári Péter) szócikke alapján adjuk.
- 8 A legátfogóbb munka az intézmény történetéről és tanárainak munkájáról: Moshe Carmilly (szerk.), *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977: A Centennial Volume* (Sepher-Hermon Press, New York, 1986).
- 9 *A zsidók Bécsújvárosban* (Budapest, 1892), *Das Judentum und seine Parteien* (Oldenburg, 1895), *A zsidók története Sopronban a legrégebbi idők óta a mai napig* (Bp., 1896).
- 10 Arany János és a Biblia (Budapest, 1904), Tompa Mihály és a Biblia (Budapest, 1912), Madách Imre és a Biblia (IMIT Kiadás, Budapest, 1933).
- 11 Magyarul: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó közösségekből Magyarországon és Németországban*, (*Múlt és Jövő*, Budapest, 1999), héberül: *Hákérá selo Nitábá: Prisát baortodoxim mi klál bakhilót be Ungarija uve Germanija*, Merkaz Zalman Sachar, Jeruzsálem, 1995), angolul: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*, (Brandeis University Press, Hannover–London, 1998).
- 12 „Talán dünnyögi egy új mesét, fasiszta kommunizmusét...”
- 13 David Flusser: *Jézus, Múlt és Jövő*, Budapest, 1996; David Flusser: *A judaizmus és a kereszténység eredete, Múlt és Jövő*, Budapest, 1999. (Zsidó Tudományok sorozat.)
- 14 *Haggáda Pezsch estéjére*, Ézsaiás Vallásos Társaság kiadása, összeállította: Naményi Ernő, Kner, Gyoma, 1936.
- 15 *Izraelita Családi naptár*, 1940, PKM 5/396–397.
- 16 Pap Károlyné, *A mese nyomában, Kortárs*, 1961/12.
- 17 Lásd erről Avigdor Löwenheim, Zsidók és a párbaj, *Múlt és Jövő*, 1992/4.
- 18 Székács-Schönberger István, *Egy zsidó polgár gyermekkorá. Analitikus báltérrel, Múlt és Jövő*, Budapest, 2007.
- 19 Simon László: *A zsidóság útja*, Zsidó Jövő kiadása, Budapest, 1919.
- 20 Lásd erről a szakirodalom által figyelmen kívül hagyott pompás kétrészes esszéjét, *Ady és a Biblia, Múlt és Jövő* 1912. február–március vagy önéletrajzi részletét, *Múlt és Jövő* 1993/2. Kötetben: *A daloló máglya, Múlt és Jövő*, Bp., 2006.
- 21 Magyarul a Nap kiadása, Bratislava, 1932, új kiadása *Múlt és Jövő*, Budapest, 2009.
- 22 Fent a Priaforán, Majd holnap!, *Levelek egy asszonyhoz* – PKM 4/38–45., 214–220., 425–428.
- 23 Újraközölve: Keresztury Dezső, *Örökség. Magyar író-areképek*, Magvető, Budapest, 1970.
- 24 Pap Károlyné: *Fények és fénytörések*, Magvető, Budapest, 1971.
- 25 A *Múlt és Jövő* 1999/3. Ámos Imre–Pap Károly-száma közölte először Petrányi Ilona bevezető tanulmányával. Ugyanő szerkesztette az összkiadás 6., drámákat, drámatörödékeket tartalmazó kötetét. (PKM 6/77–129.)
- 26 *Múlt és Jövő*, 1999/3.
- 27 Pap Károlyné, *A mese nyomában*, i. m.
- 28 „...ott van a Sopron utcáin végigtáncoló részeg tiszt, aki az »Erger-Berger-Schlossberger« nevezetű antiszemita nótát húzatja utca hosszat a cigányokkal, akit tévesen Pap Károlynak néztek, bár én egyáltalán nem tartom elképzelhetőnek, hogy akár a korabeli francia, radikálisan lázadó művészek, így járatta a bolondját a világgal...” Radics Viktória, *A kés, mellyel...*, *Múlt és Jövő*, 1996/2.
- 29 A Baumgarten-díj visszavonása kapcsán két vele készült interjú – *Az Újság*, 1936. január 26., *Magyar Hírlap*, 1936. január 25. – részletesen elmeséli a Vörös Hadseregben betöltött szerepét s a börtönbüntetését. (Könnyebben hozzáférhetőek a PKM 7/229–240.)
- 30 Többek között erről szól egy hagyatékából előkerült önéletrajzi töredéke, *Egy író elindul* címmel (PKM 4/5–25.), s a legelősebben: *Levél a szerkesztőhöz, Képes Családi Lapok*, 1940. január 14. (PKM 7/192–198.)
- 31 Magvető, Budapest, 1971.
- 32 *Két nép, Válasz*, 1935/10. (Könnyebben hozzáférhető a *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák* című kötetben, ahol a pamfletet fogadó mind a 17 cikket közli a függelék.) PKM 7/88.
- 33 Nyugat, 1933. és PKM 7/226–228.
- 34 Komlós Aladár kifejezése, épp a *Zsidó sebek és bűnök*ről szóló cikkében, *Nyugat*, 1935, PKM 7/116.
- 35 *Válasz egy különítményes vallomásra, Magyarország*, 1934. június 20. PKM 7/180–181.
- 36 Amennyiben a tanulmányíró egy lábjegyzet erejéig kiszólhat szövegéből, nem véletlen lesz ennek az esszének a végén a keltezés Budapest helyett, Jeruzsálem.
- 37 A Társaság történetéről lásd Széchenyi Ágnes tanulmányát, *Múlt és Jövő*, 1999/3.
- 38 Király Géza, *Négyeszmeközti Pap Károlyval*, *Újság*, 1944, március 1. (PKM 7/241.)
- 39 Összegyűjtött drámái és dráma-törödékei, PKM 6. kötet. (*Batséba*: 131–154., *Mózes*: 157–220.)
- 40 Nyugat Kiadó, 1932, PKM 1. kötet.
- 41 *Nyugat*, 1934, PKM 7/206.
- 42 Révai Kiadó, 1934, PKM 3. kötet.
- 43 Nyugat Kiadó, Budapest, 1937, PKM 2. kötet.
- 44 Az *Azarel* angol, német, olasz, holland, spanyol, francia, héber és orosz nyelven jelent meg. Clara Royer franciára fordította az *Irgalom* elbeszéléseit, ami egy kis kiadó bukása miatt, a szerződéskötés ellenére, nem jelent meg.